

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ
Αρχαιολόγος

Ο ΙΕΡΟΣ ΕΝΟΡΙΑΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ-ΓΛΥΠΤΙΚΗ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟ ΚΑΛΥΜΝΟΥ "ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ"
ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
Σειρά Έκδοσης 48
Κάλυμνος 2022

ΕΚΔΟΣΗ: ΚΕΝΤΡΟ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΩ

ISBN: 978-618-83964-9-4

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

Αρχαιολόγος

**Ο ΙΕΡΟΣ ΕΝΟΡΙΑΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ – ΓΛΥΠΤΙΚΗ**

Κάλυμνος 2022

Ο ΙΕΡΟΣ ΕΝΟΡΙΑΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ

Συγγραφέας: Μιχαήλ Ι. Κουτελλάς Αρχαιολόγος

Έτος έκδοσης: 2022

Αντίτυπα: 1000

Επιμέλεια εκτύπωσης: Κέντρο Γραφικών Τεχνών Κω

ISBN: 978-618-83964-9-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΑΛΥΜΝΟΥ κ. κ. ΠΑΪΣΙΟΥ.....	4
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ Δ.Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΥ «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ».....	5
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ κ. ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΤΕΛΛΗ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΕΡΟΥΚΑΛΗ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19 ^{ου} – ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20 ^{ου} ΑΙΩΝΑ	12
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ.....	15
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ.....	29
ΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ	40
ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ.....	44
Ο ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΘΡΟΝΟΣ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ.....	52
Ο ΑΜΒΩΝΑΣ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ.....	56
ΤΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΑ.....	61
ΤΟ ΑΡΤΟΦΟΡΙΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ.....	62
Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΝΑΟΥ.....	62
ΤΑΦΟΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ.....	72
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	76

**ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ
ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΛΕΡΟΥ, ΚΑΛΥΜΝΟΥ &
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ**

Λίαν Αγαπητέ μου κ. Μιχάλη Κουτελλά,

Ασμένως εδέχθημεν την νέαν περισπούδαστον εργασίαν σας, αφιερωμένη εις τον Πάνσεπτον και Περικαλλή Ιερόν Ναόν του Αγίου Νικολάου Πόθιας Καλύμνου, Πολιούχου της νήσου ημών.

Λίαν χαιρόμεθα καθότι με την παρούσαν εργασίαν σας έτι περισσότερο αναδεικνύεται εν εκ των σπουδαιοτέρων από επόψεως θρησκευτικής, καλλιτεχνικής, ιστορικής και εκκλησιαστικής δομής, μνημείων της Καλύμνου του τέλους του 19^{ου} αιώνας.

Οι Καλύμνιοι, άρρηκτα συνδεδεμένοι με το στοιχείον της θαλάσσης και ορώμενοι τα πολύτιμα του βυθού της δημιουργήματα, ευλαβούνται ιδιαιτέρως τον Άγιον των θαλασσών, τον Άγιον Νικόλαον, όπερ και επιβεβαιοί η παράδοσις του τόπου.

Επί τούτοις δεχθείτε τας πατρικάς ημών συγχαρητηρίους ευχάς διά την παρούσαν εργασίαν, η οποία θα αποτελέσει αφητηρίαν γνώσεων διά τους μεταγενεστέρους και τους αγαπώντας τον Οίκον του Αγίου. Επιπροσθέτως συγχαίρομεν και τους εκδότας του περισπουδάστου έργου σας, την δραστήριαν Αστικήν Εταιρείαν Κω «Ιπποκράτης», διά την πολυσχιδή και αξιόλογον δράσιν της εις τας ακριτικές νήσους της βορείου Δωδεκανήσου.

Μετά ευχών πατρικών και αγάπης πολλής

Ο Μητροπολίτης

Ο Λέρου, Καλύμνου και Αστυπαλαίας Παΐσιος

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ Δ.Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΥ «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ»

Ως Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» είμαστε ευτυχείς που παραδίδουμε στο αναγνωστικό κοινό μία ακόμη έκδοση, που αφορά στην ιστορία και στην πολιτιστική κληρονομιά του νησιού μας.

Η παρούσα εργασία του αρχαιολόγου κ. Μιχάλη Κουτελλά αποτελεί μία ολοκληρωμένη καταγραφή της αρχιτεκτονικής, της ζωγραφικής, της γλυπτικής αλλά και της ιστορικής διαδρομής του Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου Πόθιας Καλύμνου. Ο αναγνώστης μέσα από τις σελίδες αυτού του βιβλίου θα γνωρίσει τον ναό έως την παραμικρή του λεπτομέρεια, αλλά θα συναντήσει και τα ονόματα όσων συνδέθηκαν με την κατασκευή και τη διακόσμησή του. Σε όλα τα στάδια της αποπεράτωσής του, γίνεται αντιληπτή η αγάπη και ο σεβασμός των Καλυμνίων προς τον προστάτη άγιο των ναυτικών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τον περικαλλή αυτό ναό.

Οφείλουμε ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κ. Κουτελλά που, ως άοκνος μελετητής της τοπικής ιστορίας μας και των μνημείων του νησιού, μας προσφέρει μία εμπειριστατωμένη μελέτη ενός από τους σημαντικότερους ναούς της Καλύμνου. Αξίζει σε αυτό το σημείο να τονίσουμε για μία ακόμη φορά την αξία του Αρχείου της Δημογεροντίας (Τοπική Αρχαική Συλλογή Δήμου Καλυμνίων), το οποίο αποτελεί μία κιβωτό πληροφοριών για την ιστορία του νησιού.

Τέλος, ευχαριστούμε για μία ακόμη φορά την Αστική Εταιρεία ΙΠ-ΠΟΚΡΑΤΗΣ, η οποία ανέλαβε την χρηματοδότηση και της παρούσας έκδοσης του Αναγνωστηρίου. Αποδεικνύεται έμπρακτα πως η συμμετοχή του Αναγνωστηρίου ως εταίρου της παραπάνω εταιρείας, μπορεί να προσφέρει πολλά στον χώρο του πολιτισμού για τον τόπο μας.

Κάλυμνος, 10-12-2022

Για το Δ.Σ. του Αναγνωστηρίου,
Ο πρόεδρος

Παναγιώτης Μ. Πιζάνιας

**ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ κας ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΤΕΛΛΗ-ΤΣΙΜΙΣΙΡΗ
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΚΩ**

**ΠΡΟΕΔΡΟΥ Δ.Σ. ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ “ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ”
ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ**

Μετά χαράς χαιρετίζω την έκδοση τού παρόντος ΕΙΔΙΚΟΥ τεύχους, με τον διακριτικό τίτλο: “Ο ΙΕΡΟΣ ΕΝΟΡΙΑΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ”, προϊόν συνεργασίας της ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ “ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ” και του ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΥ “ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ” της Καλύμνου.

Το ιστορικό αυτό Σωματείο, φορέας τής Καλυμνιακής Ιστορίας, ως Εταίρος της Αστικής Εταιρείας “ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ”, υποστηρίζεται πλήρως, προκειμένου να επανέλθει στην εξέχουσα θέση του.

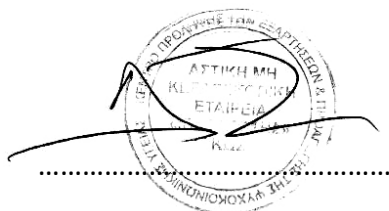
Το ειδικό αυτό τεύχος, πνευματικό πόνημα του Αρχαιολόγου, και συνεργάτη τής Α.Ε., κυρίου Μιχαήλ Ι. Κουτελλά, θα κοσμήσει την πνευματική παραγωγή τής Καλύμνου, θα συμβάλλει στην ανάδειξη τού ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ, κατά Αριστοτέλη, θα αξιοποιηθεί για την επιμόρφωση μαθητών και δασκάλων.

Η έκδοση εντάσσεται στο πρόγραμμα ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΠΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑ τής Αστικής Εταιρείας “ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ”, με σκοπό την εμπέδωση της αυτοσυνειδησίας και της τοποφιλίας, καταστατικοί σκοποί τής Αστικής Εταιρείας.

Γιατί μόνο ο πολιτισμός μπορεί να διαμορφώσει ισχυρούς και υγιείς χαρακτήρες.

Κως, Δεκέμβριος 2022

Διονυσία Τελλή-Τσιμισίρη

Εισαγωγικό Σημείωμα

Ἡ παιδεία τῶν ἀνθρώπων ἐκκινεῖ ἀπό τὴν ΤΟΠΟΦΙΛΙΑΝ, τὴν ἐπαφήν μέ τό, κατά Ἀριστοτέλην, ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ.

Τά κτίσματα ἐκφράζουν καί ἀποτυπώνουν τὴν φιλοσοφίαν καί τίς ἀνάγκες τοῦ ΒΙΟΥ.

Οἱ Ναοί αἰσθητοποιοῦν τὴν σχέσιν τοῦ Ἀνθρώπου μέ τό ΙΕΡΟ.

Ἡ ΚΑΛΥΜΝΟΣ, φορέας παραδόσεων καί ἱστορίας, ἀνέκαθεν δημιουργοῦσε ἐπίπεδα πολιτισμοῦ, ὡς μία ἀλληλουχία διαστρωματώσεως.

Ἡ ΠΙΣΤΙΣ, τό θρησκευτικό συναίσθημα, γνήσιο καί ἔντονο, προσδιόρισε τὴν φυσιολογίαν τῆς κοινωνίας.

Ὁ περικαλλὴς Ἱερός Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πόθιας Καλύμνου εἶναι μία σημαντική ψηφίδα τῆς ἱστορίας.

Ὁ ἀρχαιολόγος Μιχαήλ Ι. Κουτελλᾶς, διὰ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ πονήματος, μᾶς ἀποκαλύπτει ἐκφράσεις αἰσθητικῆς, κάλλους καί ἱερότητας.

Διερχόμενοι τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, μορφοποιεῖται ἡ σχέσις μας μέ τό Ἱερό.

Ὁ κύριος Μιχαήλ Ι. Κουτελλᾶς παραδίδει εἰς τόν κόσμον τοῦ αἰσθητοῦ τό ΙΕΡΟΝ, τό ΚΑΛΛΟΣ, τό ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ.

Δία τούτους τούς λόγους τό βιβλίον εἶναι ἐξαιρετικόν.

Ἡ Αστική Ἐταιρεία “Ἴπποκράτης” θά τό ἀξιοποιήσῃ μέ τούς μαθητάς καί ἐκπαιδευτικούς, εἰς τά πλαίσια τοῦ Προγράμματος ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΠΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑ, ἀνταποκρινομένη εἰς τούς καταστατικούς σκοπούς.

Εὐχαριστοῦμε τό Αναγνωστήριον “Αἱ Μοῦσαι” διὰ τὴν ζῶσαν συνεργασίαν μετά τῆς Ἀστικῆς Ἐταιρείας “Ἴπποκράτης”, καρπός τῆς ὁποίας εἶναι τό παρόν βιβλίον.

Κῶς, Δεκέμβριος 2022

Δρ Δημήτριος Κ. Γερούκαλης

Ἴατρός

Ἐπιστημονικός Διευθυντής

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Πανοραμική εξωτερική άποψη από τα βορειοανατολικά. Αεροφωτογραφία Δημήτρης Δρόσος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο επιβλητικός ναός του Αγίου Νικολάου (εικ. 1), Αρχιεπισκόπου στα Μύρα της Λυκίας και προστάτη των ναυτικών¹, βρίσκεται στη νότια πλευρά της παραθαλάσσιας πόλης της Πόθιας, πρωτεύουσας της Καλύμνου. αποτελεί δε τον ενοριακό ναό της ομώνυμης συνοικίας – ενορίας. Εξαιτίας της απότομης κατωφέρειας της πλαγιάς, επί της οποίας είναι κτισμένος, διαμορφώθηκε ο κατάλληλος οικοδομήσιμος χώρος με τη δημιουργία τεχνητού ανδήρου, εν μέρει χωμάτινου και εν μέρει κτιστού. Στο βόρειο τμήμα του ανδήρου αυτού, κάτω από τον αύλειο χώρο του ναού, διαμορφώνονται διαμερίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα ως καταστήματα.

Εκατέρωθεν του ναού, στη βόρεια και νότια πλευρά του, βρίσκονται οι μαρμάρيني τάφοι του Εμμανουήλ Θ. Βουβάλη και του Χριστόδουλου Γ. Χριστοδουλάκη, οι οποίοι διετέλεσαν μέλη της Επιτροπής του ναού και βοήθησαν καθοριστικά στην ανέγερσή του. Στη νοτιοδυτική γωνία του αύλειου χώρου του ναού βρίσκεται ισόγειος ξενώνας και στη νότια πλευρά τουαλέτες. Η ανέγερση του Αγίου Νικολάου πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και συνδέεται με τη γενικότερη

¹ Ο Άγιος Νικόλαος γεννήθηκε το έτος 270 στα Πάταρα της Μικράς Ασίας. Από πολύ νωρίς αφιερώθηκε στα Θεία και στη συνέχεια στον ασκητικό βίο. Έγινε μάλιστα Ηγούμενος της Μονής Σιών στα Μύρα της Λυκίας. Όταν απεβίωσε ο τότε Αρχιεπίσκοπος Μύρων, οι επίσκοποι αναγόρευσαν Αρχιεπίσκοπο τον Νικόλαο. Ανέπτυξε έντονη δράση για την προστασία των φτωχών και των απόρων, ιδρύοντας νοσοκομεία και διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Κατά τους διωγμούς του Διοκλητιανού υπέστη βασανιστήρια. Όταν όμως ανήλθε στον αυτοκρατορικό θρόνο ο Μέγας Κωνσταντίνος ο Νικόλαος επανήλθε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Σύμφωνα με την παράδοση, ήταν προικισμένος με το χάρισμα της θαυματουργίας και έσωσε πολλούς ανθρώπους, όσο ήταν εν ζωή, αλλά και μετά τον θάνατό του. Το 325 έλαβε μέρος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, που έγινε στη Νίκαια της Βιθυνίας, και καταπολέμησε τις αιρετικές διδασκαλίες του Αρείου. Αποδήμησε ειρηνικά εν Κυρίω στις 6 Δεκεμβρίου του έτους 343. Κατά την ημέρα αυτή εορτάζεται η μνήμη του από την Ορθόδοξη και τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

οικονομική, πνευματική και δημογραφική ανάπτυξη της Καλύμνου κατά την περίοδο αυτή.

Η Κάλυμνος αποτελεί ένα κατ' εξοχήν ναυτικό νησί, η ιστορία, ο πολιτισμός και η λαϊκή παράδοση του οποίου είναι άρρηκτα δεμένα με τη θάλασσα. Όπως λοιπόν ήταν φυσικό, δόθηκε ιδιαίτερη επιμέλεια στην κατασκευή και διακόσμηση του ναού του πολιούχου της και προστάτη των ναυτικών της, του Αγίου Νικολάου, που κτίστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο σε μέγεθος και περισσότερο εντυπωσιακό από όλους τους ενοριακούς ναούς της πόλης της Πόθιας, ο οποίος χαρακτηρίζεται από το μεγάλο ύψος, την επιμέλεια και την πολυτέλεια των υλικών κατασκευής του (εικ. 2).

Λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας του, του μαρμάρινου εσωτερικού διακόσμου (τέμπλο, επισκοπικός θρόνος, προσκυνητάρια, άμβωνας) και των ζωγραφικών πινάκων και εικόνων που κοσμούν το εσωτερικό του, έχει χαρακτηριστεί ως νεότερο μνημείο, ιδιαίτερης ιστορικής, αρχιτεκτονικής, κοινωνικής και καλλιτεχνικής αξίας, σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ29/106664/5451/29-11-2006 ΦΕΚ172/ΑΑΠ/14-12-2006).

Εικ. 2. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Πανοραμική εσωτερική άποψη από τα δυτικά. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} – ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1523-1912) η Κάλυμνος, εξαιτίας της παράδοσής της στους Οθωμανούς από τους Ιωαννίτες Ιππότες, σε συνδυασμό με το βραχώδες και άγονο έδαφός της, είχε καταταχθεί στα χαρακτηρισμένα ως «προνομιούχα»² νησιά, όπου είχαν συμπεριληφθεί τα περισσότερα από τα Δωδεκάνησα (εκτός από τη Ρόδο και την Κω) και η Ικαρία. Μόνη υποχρέωση του νησιού ήταν η πληρωμή ενός ετήσιου κατ' αποκοπή φόρου, της «Μακτού».

Η Κάλυμνος διέθετε οργανωμένη τοπική αυτοδιοίκηση³, υπεύθυνη για τη διαχείριση της κοινοτικής και μοναστηριακής περιουσίας, της εκπαίδευσης, της υγείας, των έργων κοινής ωφέλειας και της είσπραξης των τοπικών φόρων. Ήταν δηλαδή μία αυτοδύναμη κοινότητα, η οποία στηριζόταν αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις, προκειμένου να εξασφαλίσει την ύπαρξή της. Η τουρκική διοίκηση στο νησί εκπροσωπούσαν αρχικά από τον «Μουδίρη» (Διοικητή), τον οποίο οι Καλύμνιοι αποκαλούσαν «Αγά». Αυτός διοριζόταν από τον «Βαλή» (Γενικό Διοικητή) του Αρχιεπαγγέλου με έδρα τη Ρόδο. Ο «Αγάς» όμως δεν είχε

² Τα προνόμια αυτά παραχωρήθηκαν με σχετικά σουλτανικά φερμάνια, αρχικά από τον ίδιο τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή, ενώ ανανεώθηκαν στη συνέχεια από τον Μεχμέτ Δ' στα 1652, τον Οσμάν Γ' στα 1755, τον Αβδούλ Χαμίτ Α' στα 1774 και τέλος τον Μαχμούτ Β' στα 1835. Για τα προνόμια και τα σχετικά σουλτανικά φερμάνια βλέπε τα ακόλουθα σχετικά έγγραφα της Τοπικής Αρχαικής Συλλογής του Δήμου Καλυμνίων: Τόμος 110/2012: Βιβλίο Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου, 10/7/1896 – 4/2/1898, σ. 85, αριθ. εγγράφου 84/12-6-1897. Τόμος 172/2012: Βιβλίο Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου, 14/7/1907 – 19/2/1910, σ. 204-206, αριθ. εγγράφου 412/22-11-1904.

³ Αυτή αρχικά ονομαζόταν Δημογεροντία, στη συνέχεια Δημαρχία και από το 1869 και μετά ξανά Δημογεροντία ως το 1912. Για τον αυτοδιοικητικό θεσμό της Δημογεροντίας στην Κάλυμνο βλέπε: Ιππ. Φραγκόπουλος, ό. π., σ. 116-143. Φ. Μαλκίδη, Ο κοινοτισμός και η Κάλυμνος, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), σ. 51-55. Γιάννης Πατέλλης, Ο θεσμός της Δημογεροντίας στα Δωδεκάνησα. Το παράδειγμα της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), σ. 57-65.

ουσιαστική εξουσία, καθώς το νησί ήταν αυτοδιοίκητο. Τη διοίκηση ασκούσε η εκάστοτε εκλεγμένη από τον λαό Κοινοτική Αρχή, η οποία φρόντιζε για όλα τα κοινοτικά ζητήματα (είσπραξη φόρων, υγεία, παιδεία, έργα κοινής ωφέλειας, κοινωνική μέριμνα, εκκλησιαστικά ζητήματα και διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας). Το καθεστώς όμως διοίκησης άλλαξε στα 1869, οπότε και εγκαταστάθηκε στο νησί Καϊμακάμης, δηλαδή Τούρκος Υποδιοικητής, μαζί με στρατιωτική φρουρά. Στο εξής η Δημογεροντία ήταν υποχρεωμένη να λογοδοτεί σε αυτόν για τις ενέργειές της.

Η πρωτεύουσα της Καλύμνου στα νεότερα χρόνια (18^{ος} – 19^{ος} αιώνες) ήταν αρχικά η Χώρα, κτισμένη στο κέντρο περίπου του νησιού, στις υπώρειες της ομώνυμης μεσαιωνικής Καστροπολιτείας. Λόγω όμως της μεγάλης απόστασής του από τη θάλασσα (3 χιλιόμετρα) ο οικισμός της Χώρας δεν εξυπηρετούσε την εύκολη πρόσβαση στις θαλάσσιες δραστηριότητες. Έτσι άρχισε σταδιακά να οικοδομείται από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η ανατολική παραθαλάσσια περιοχή της κοιλάδας, η οποία θα εξελιχθεί στο κατεξοχήν λιμάνι του νησιού. Αρχικά ονομαζόταν απλά Λιμένας, ενώ από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έλαβε την ονομασία Πόθια. Η πόλη γνώρισε ραγδαία δημογραφική, οικιστική και οικονομική ανάπτυξη, μεταφέρθηκαν σε αυτήν όλες οι δημόσιες αρχές και υπηρεσίες και έγινε τελικά η νέα πρωτεύουσα του νησιού.

Οι κάτοικοι της Καλύμνου ασχολήθηκαν συστηματικά με τις θαλάσσιες δραστηριότητες και κυρίως με τη σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο, καθώς το σφουγγάρι είχε ευρύτατη χρήση στη φαρμακευτική, στην ιατρική, στην οικιακή και ατομική καθαριότητα, στην αγγειοπλαστική και κυρίως στην κατασκευή πορσελάνων, σε οικοδομικές εργασίες, στον καθαρισμό κτιρίων και σε πολλούς τομείς της βιομηχανικής παραγωγής. Τα κέρδη από τη συστηματική ενασχόληση με τη σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο επέφεραν μεγάλη οικονομική, πνευματική και δημογραφική ανάπτυξη. Όπως όμως ήταν φυσικό, η ανάπτυξη προκάλεσε την επιβουλή των τουρκικών αρχών, οι οποίες προσπαθούσαν

με κάθε τρόπο να καταπατήσουν το προνομιακό καθεστώς που ίσχυε στην Κάλυμνο και να εισπράξουν αυθαίρετα περισσότερους φόρους από τους κατοίκους της.

Στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Κάλυμνος γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της. Πολλά παιδιά Καλυμνίων εμπόρων και ναυτικών να μεταβαίνουν στην Αθήνα και σε μεγάλες πόλεις της Ευρώπης για να σπουδάσουν στις επιστήμες της Ιατρικής, της Νομικής, της Φαρμακευτικής, της Παιδαγωγικής, της Φιλολογίας, των Φυσικομαθηματικών, καθώς και των Καλών Τεχνών. Μάλιστα η «παραγωγή» της Καλύμνου σε επιστήμονες είναι τέτοια, ώστε παρατηρείται και εξαγωγή Δασκάλων και Γιατρών στα γύρω νησιά, την Ελληνική Επικράτεια, ακόμη και το Εξωτερικό. Η πρόοδος και η ευημερία των κατοίκων αντικατοπτρίζεται τόσο στα δημόσια όσο και στα ιδιωτικά οικοδομήματα της Πόθιας, της παραθαλάσσιας πρωτεύουσας της Καλύμνου. Ανάμεσα στα δημόσια κτίσματα της πόλης ξεχωρίζουν οι επιβλητικοί ενοριακοί ναοί, όπως ο μητροπολιτικός ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, ο Άγιος Νικόλαος, η Υπαπαντή του Κυρίου, η Παναγία Ζωοδόχος Πηγή ή Καλαμιώτισσα, ο Θεολόγος, η Ανάσταση, ο Άγιος Στέφανος και η Αγία Τριάδα. Οι ναοί αυτοί διακοσμήθηκαν με περίτεχνα τέμπλα, άμβωνες και επισκοπικούς θρόνους φτιαγμένους στη Σμύρνη και την Τήνο, καθώς και με ζωγραφικά έργα σπουδαίων Καλυμνίων ζωγράφων, όπως ο Σακελλάρης Μαγκλής, ο Γεώργιος Οικονόμου και ο Μιχαήλ Αλαχούζος.

Την Άνοιξη του 1912, μονάδες του ιταλικού στόλου κατέλαβαν τα νησιά της Δωδεκανήσου, που μέχρι τότε βρίσκονταν υπό τουρκική κυριαρχία. Η νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε είχε δυσάρεστες συνέπειες για την Κάλυμνο, καθώς ο αποκλεισμός των πλοίων της από τα λιμάνια της Μικράς Ασίας είχε σοβαρό αντίκτυπο στην οικονομία του νησιού. Τα πράγματα όμως επιδεινώθηκαν δραματικά κατά τη διάρκεια του 1ου Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), στον οποίο η Ιταλία συμμετείχε από τις 26 Απριλίου 1915 με το πλευρό των δυνάμεων της «Αντάντ» (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία, Η.Π.Α. και Ελλάδα),

ενώ η Τουρκία με τις «Κεντρικές Δυνάμεις» (Γερμανική Αυτοκρατορία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διακοπεί η επικοινωνία της Καλύμνου με τις απέναντι μικρασιατικές ακτές και να επέλθει μεγάλη οικονομική δυσπραγία στο νησί. Η οριστική όμως αποκοπή παγιώθηκε μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου και την καταστροφή της Σμύρνης, τον Αύγουστο του 1922.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Οι λιγοστοί στην αρχή μόνιμοι κάτοικοι της Πόθιας οικοδόμησαν κατά το α΄ μισό του 19^{ου} αιώνα μικρούς σε μέγεθος ναούς, για την ικανοποίηση των θρησκευτικών αναγκών τους. Λόγω όμως της ραγδαίας δημογραφικής ανάπτυξης που ακολούθησε, προέκυψε κατά το β΄ μισό του ίδιου αιώνα η ανάγκη ανέγερσης μεγαλύτερων σε μέγεθος ενοριακών ναών.

Ιδιαίτερα διαφωτιστική επί του συγκεκριμένου θέματος είναι μία επιστολή της Δημογεροντίας Καλύμνου προς τον Μητροπολίτη Λέρου και Καλύμνου κ. κ. Χρύσανθο, με ημερομηνία 21 Ιανουαρίου 1892⁴. Σύμφωνα με αυτήν, οι ναοί του Αγίου Νικολάου, του Σωτήρος Χριστού, των Εισοδίων της Θεοτόκου, της Ζωοδόχου Πηγής και του Ευαγγελισμού, οικοδομήθηκαν στη θέση προϋπαρχόντων ναυδρίων, λόγω των αυξημένων πλέον αναγκών των ενοριών τους. Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και στην περίπτωση των ενοριακών ναών Παναγίας Κεχαριτωμένης, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και Αγίου Χαραλάμπους στη Χώρα. Αναφέρεται μάλιστα χαρακτηριστικά στην επιστολή, ότι τα αρχικά ναύδρια κτίστηκαν «προ αμνημονεύτων χρόνων», προφανώς για να

⁴ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 231/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (17/8/1891 – 21/12/1892), αριθ. 53/21-1-1892, σ. 203-205.

αποφευχθούν προβλήματα που πιθανότατα προέκυπταν από τις οθωμανικές αρχές.

Η πρακτική κατεδάφισης παλαιότερων μικρών ναών, προκειμένου να ανεγερθούν στη θέση τους άλλοι μεγαλύτεροι, οφείλεται στις ιδιαίτερες σχετικές διατάξεις που ίσχυαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στα πλαίσια του Τανζιμάτ⁵, δηλαδή της γενικότερης αναδιοργάνωσης – εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο 1839-1876, δημιουργήθηκαν ευνοϊκότερες συνθήκες για τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της. Μέχρι το 1855 επιτρέπονταν νόμιμα μόνο οι επιδιορθώσεις εκκλησιών και μοναστηριών, κατά το αρχικό σχέδιο και διαστάσεις αυτών, με άδεια των Ιεροδικείων⁶. Νέα ώθηση στη ναοδομία των υπόδουλων περιοχών δόθηκε με την έκδοση του «Φιρμανιού του Ισλαχάτ ή Χάττ-ι-Χουμαγιούν» στις 18 Φεβρουαρί-

⁵ Ο όρος Τανζιμάτ περιλαμβάνει μια σειρά από μεταρρυθμίσεις με στόχο την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε επίπεδο διοίκησης, οικονομίας και σχέσεων της με τους υπηκόους της. Τοποθετείται χρονικά στο διάστημα 1839-1876. Επρόκειτο για ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων, στις οποίες δεσμεύτηκε να προχωρήσει το Οθωμανικό κράτος, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Ρωσίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Συνίσταται από τρεις φάσεις – σταθμούς, το Αυτοκρατορικό Διάταγμα του Χάττ-ι-Σερίφ του Γκιουλχανέ το 1839, το Διάταγμα του Ισλαχάτ ή Χάττ-ι-Χουμαγιούν το 1856 και το Οθωμανικό Σύνταγμα το 1876. Βλέπε ενδεικτικά: Η. Inalcik, *Application of the Tanzimat and its Social Effects*, *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), σ. 97-127. Υ. Koksal, *Imperial center and local groups: Tanzimat reforms in the provinces of Edirne and Ankara*, *New Perspectives on Turkey* 27 (2002), σ. 107-138. Mehrdad Kia, *The Ottoman Empire*, Greenwood Press 2008, σ. 115-116.

⁶ Εξαίρεσεις βέβαια γίνονταν σε ορισμένες περιπτώσεις με επίσημη άδεια. Οι παραβιάσεις όμως από τους υπόδουλους Χριστιανούς αποτελούσαν συχνό φαινόμενο σε όλη την επικράτεια, που συνδυάζονταν με δωροδοκίες των αρμόδιων Τούρκων Αξιωματούχων. Βλέπε σχετικά: Σαπφώ Αγγελούδη-Ζαρκάδα, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών εκκλησιών της Θάσου Ιστορική, κοινωνική και κατασκευαστική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή αναρτημένη στο Διαδίκτυο, Καβάλα 2011, σ. 169-181.

ου 1856, με το οποίο –ειδικά στις περιοχές όπου ο πληθυσμός ανήκε σε ένα και μόνο θρήσκευμα– απελευθερωνόταν η επισκευή ή ανοικοδόμηση ναών. Έτσι, για την ανέγερση νέων εκκλησιών το σχέδιο έπρεπε να εγκριθεί πρώτα από τον Πατριάρχη ή τους αρχηγούς της Κοινότητας και έπειτα από την Υψηλή Πύλη⁷, ενώ για την επισκευή εκκλησίας δεν απαιτούνταν σουλτανική άδεια⁸.

Προφανώς οι κάτοικοι της Καλύμνου, εκμεταλλεζόμενοι τις σχετικές διατάξεις, μια και στο νησί δεν υπήρχε μουσουλμανικός πληθυ-

⁷ Υψηλή Πύλη: Ονομασία της Οθωμανικής Κυβέρνησης, η οποία προήλθε από την μνημειώδη πύλη στην είσοδο του κτιριακού συγκροτήματος στην Κωνσταντινούπολη, που στέγαζε τις κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες.

⁸ Το εν λόγω Διάταγμα αναφέρει σχετικά με την ανέγερση εκκλησιών (Δημήτριος Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σ. 33-34) τα εξής:

«...Δ'. Εις τας πόλεις, τας κωμοπόλεις και τα χωρία, εν οίς ο πληθυσμός ανήκει καθ' ολοκληρίαν εις εν θρήσκευμα, ουδέν κώλυμα θέλει παρεμβληθή εις την επισκευήν ή ανοικοδόμησιν, κατά το αρχικόν σχέδιον, των οικοδομών των καθιερωμένων εις την λατρείαν, των σχολείων, των νοσοκομείων και των νεκροταφείων. Όταν επέλθη ανάγκη να ανεγερθώσιν νέα τοιαύτα οικοδομήματα, το σχέδιον και το σχήμα, εγκριθέντα υπό του Πατριάρχου ή των αρχηγών της κοινότητος, θέλουσιν υποβάλλεσθαι άπαξ μόνον εις την Πύλην, ήτις θέλει δέχεσθαι τα παρουσιασθέντα σχέδια και διατάσσει την εκτέλεσιν αυτών, σύμφωνα με το Αυτοκρατορικόν διάταγμα, όπερ θέλει προς τούτο εκδίδοσθαι. Εν εναντία περιπτώσει, θέλει επιφέρει τας παρατηρήσεις της εντός ωρισμένης προθεσμίας. Εάν κοινότης τις ευρίσκεται μόνη εν τινι τόπω, χωρίς να είναι αναμεμιγμένη μετ' άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων, δεν θέλει υπόκεισθαι εις ουδέν είδος περιορισμού κατά την δημοσίαν και εξωτερικήν εξάσκησιν της λατρείας της. Ως προς τας πόλεις, τας κωμοπόλεις και τα χωρία, τα κατοικούμενα από κατοίκους διαφόρων θρησκευμάτων, εκάστη κοινότης δύναται εν τη ιδιαίτερα συνοικία ήν κατοικεί να ανακαινίζει και να διατηρεί τας εαυτής εκκλησίας, νοσοκομεία, σχολεία και νεκροταφεία, συμμορφουμένη προς τας ανωτέρω τεθείσας αρχάς.

Ε'. Ως προς τα νέα κτίρια, ων η ανέγερσις θέλει θεωρηθεί αναγκαία, οι Πατριάρχαι θέλουσι ζητεί προς τούτο την απαιτουμένην άδειαν, παρά της Υψηλής Ημών Πύλης και η αυτοκρατορική Ημών άδεια θέλει δίδοσθαι, εκτός αν υπάρχη, διά την Κυβέρνησιν, διοικητικόν τι κώλυμα.»

σμός, σε συνδυασμό μάλιστα με το προνομιακό καθεστώς του νησιού, κατάφεραν να κατασκευάσουν μεγάλους ενοριακούς ναούς στη θέση των μικρών προγενέστερων ναυδρίων⁹.

Στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου προϋπήρχε αρχικά ένα μικρό εκκλησάκι εντός ιδιωτικού κτήματος, το οποίο χρησίμευε και ως νεκροταφείο της περιοχής αυτής. Λόγω όμως της μεγάλης αύξησης του πληθυσμού της ενορίας προέκυψε η αναγκαιότητα της κατασκευής ενός μεγαλύτερου ενοριακού ναού¹⁰. Η λειτουργία επίσης του περιορισμένου χώρου του νεκροταφείου, σε συνάρτηση με την αύξηση του πληθυσμού της ενορίας και συνεπώς και των ταφών, δημιούργησε σοβαρό πρόβλημα για τη δημόσια υγεία, λόγω της εγγύτητάς του με τα σπίτια. Έτσι, αποφασίστηκε στα 1889 από τη Δημογεροντία, τον Μητροπολίτη και την Οθωμανική Υποδιόικηση του νησιού, η απαγόρευση των ταφών σε αυτό¹¹. Δυστυχώς όμως οι ταφές δεν σταμάτησαν, όπως πληροφορούμαστε από σχετικά έγγραφα του 1898, στα οποία αναφέρεται επίσης η προσπάθεια εξεύρεσης κατάλληλου χώρου για νέο νεκροταφείο¹². Τελικά λύση στο πρόβλημα δόθηκε το 1899 από τον ε-

⁹ Βέβαια, στην περίπτωση του μητροπολιτικού ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστού διατηρήθηκε και ο μικρός προϋπάρχων ναός στα δυτικά του μεγάλου.

¹⁰ Τοπική Αρχιερακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 231/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (17/8/1891 – 21/12/1892), αριθ. 53/21-1-1892, σ. 203.

¹¹ Τοπική Αρχιερακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 164/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (12/11/1888 – 24/2/1890), αριθ. 394/6-6-1889, σ. 266. Ως προσωρινό νεκροταφείο ορίστηκε αυτό του Αγίου Μάμα, μέχρι η Κοινότητα να φροντίσει για οριστικό νεκροταφείο.

¹² Τοπική Αρχιερακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 233/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημογεροντίας Καλύμνου (7/2/1898 – 3/2/1898), αριθ. 148/16-6-1898, σ. 125. Βλέπε και τόμος 125/2012: Βιβλίο Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (13/2/1898 – 8/12/1889), αριθ. 14/27-2-1898, σ. 12.

Εικ. 3. Ο ναός του Αγίου Νικολάου τη δεκαετία του 1890. Εξωτερική άποψη από τα νοτιοανατολικά. Κάτω δεξιά διακρίνεται το ισόγειο κτίριο της Καϊμακαμίας (Οθωμανικής Υποδιοίκησης). Αρχείο Νικολάου Κυράνη.

Εικ. 4. Ο ναός του Αγίου Νικολάου στις αρχές της Ιταλοκρατίας. Οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού δεν έχουν ακόμη σοβατιστεί. Λεπτομέρεια εικόνας από το ιταλικό φωτογραφικό λεύκωμα "Le isole dell' Egeo occupate dalle Armie Italiane", Como 1913. Στα δεξιά το διώροφο πλέον κτίριο της πρώην Καϊμακαμίας. 19

μποροπλοίαρχο και πλοιοκτήτη Νικόλαο Λισγάρη¹³, ο οποίος αγόρασε με δικά του έξοδα, περιτείχισε και εν συνεχεία δώρισε στην Κοινότητα του νησιού το μεγάλο οικόπεδο στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου, που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα ως νεκροταφείο.

Σαφείς πληροφορίες για το πότε ξεκίνησε η ανέγερση του νέου ναού του Αγίου Νικολάου δεν κατάφερα να εντοπίσω στους διαθέσιμους τόμους του Αρχείου του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου, του Αρχείου της Μητροπόλεως Καλύμνου και του Ιστορικού Αρχείου του Δήμου Καλυμνίων. Οι σχετικές μαρτυρίες οπωσδήποτε καταγράφηκαν σε κάποιο βιβλίο του αρχείου του ναού, που αφορούσε τα έσοδα και τις δαπάνες πριν το 1889, αλλά δυστυχώς αυτό λείπει από το εν λόγω αρχείο. Οι εργασίες κατασκευής του νέου ναού είναι πιθανό να ξεκίνησαν στα 1879-1880, περίοδο κατά την οποία η Εκκλησιαστική Επιτροπή του Αγίου Νικολάου προέβη στην πώληση οικοπέδων που ανήκαν στο ναό¹⁴, προκειμένου μάλλον να χρηματοδοτηθούν οι εξαιρετικά κοστοβόρες οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση του περικαλλούς νέου ναού του Αγίου Νικολάου, πολιούχου του νησιού και προστάτη των ναυτικών του. Για την κατασκευή και τη διακόσμηση του ναού σημαντική υπήρξε επίσης η συνεισφορά των σφουγγαράδων της Καλύμνου, οι οποίοι αφιέρωναν κάθε χρόνο τα σφουγγάρια που έβγαζαν την τελευταία ημέρα του ταξιδιού τους, για τις ενοριακές εκκλησίες του νησιού

¹³ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 159/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημογεροντίας Καλύμνου, 22/4/1901 – 1/6/1902, αριθ. πρακτικού 68/18-2-1902 και 72/20-2-1902, σ. 229-230 και 232 αντίστοιχα.

¹⁴ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 55/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημογεροντίας Καλύμνου (9/1/1879 – 25/2/1884), αριθ. 50/10-3-1879, σ. 45 και αριθ. 30/17-6-1880, σ. 102. Οικόπεδα του Αγίου Νικολάου πωλήθηκαν και αργότερα, προκειμένου να καταστεί εφικτή η συνέχιση και ολοκλήρωση των εργασιών (Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 159/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημογεροντίας Καλύμνου, 22/4/1901 – 1/6/1902, αριθ. πρακτικού 39/23-1-1902, σ. 202).

τους και ειδικά αυτή του προστάτη τους Αγίου Νικολάου¹⁵. Παρόλα αυτά η Εφορευτική Επιτροπή αναγκάστηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, να καταφύγει ακόμη και στον δανεισμό από πλούσιους εμπόρους του νησιού.

Τον Μάρτιο του 1885 πάντως οι οικοδομικές εργασίες του ναού βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη¹⁶. Μάλιστα, από φόβο μήπως προκύψουν προβλήματα με τις οθωμανικές αρχές, η Δημογεροντία Καλύμνου και η Εφορευτική Επιτροπή του Αγίου Νικολάου απευθύνονται με κοινή επιστολή τους, υπό ημερομηνία 2 Απριλίου 1885, στον δικηγόρο Ιάκωβο Σουρία στη Χίο ζητώντας τη συνδρομή του σε περίπτωση που προκύψει σχετική ανάγκη¹⁷.

Η πρόοδος των οικοδομικών εργασιών δυστυχώς δεν ήταν πρόσκοπη, λόγω των μεγάλων οικονομικών δαπανών που απαιτούσε η πραγματοποίηση ενός τόσο μεγάλου έργου. Στις 18 Μαΐου του 1889 η Εφορευτική Επιτροπή του ναού αποφάσισε τη συνέχιση της οικοδόμησής του, αναθέτοντας μάλιστα στον Ταμία της Εμμανουήλ Βουβάλη να προσκαλέσει τον Αρχιτέκτονα Πέτρο Βαμβακά από τη Σύρο, ο οποίος είχε παραδώσει στην Επιτροπή το αρχικό σχέδιο του ναού και σύμφωνα

¹⁵ «Η βουτιά του Αγίου», όπως χαρακτηριστικά ονομαζόταν η βουτιά της τελευταίας ημέρας του ταξιδιού των σφουγγαράδων. Βλέπε σχετικά: Γιάννης Χειλάς, *Το έπος των σφουγγαράδων της Καλύμνου*, Αθήνα 2002, σ. 246-247. Επίσης, Φανερωμένη Χαλκιδιού-Σκυλλά, *Η σφουγγάρι ή τομάρι. Η ζωή των σφουγγαράδων της Καλύμνου μέσα από αληθινές μαρτυρίες*, Κάλυμνος 2009, σ. 305.

¹⁶ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 7/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (11/2/1885 – 11/10/1885), αριθ. 61/8-3-1885, σ. 56-57.

¹⁷ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 7/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (11/2/1885 – 11/10/1885), 115/2-4-1885, σ. 95. Η Χίος ήταν η έδρα της Μουτεσαριφίας, δηλαδή της διοικητικής περιφέρειας στην οποία υπαγόταν και η Κάλυμνος.

με τις οδηγίες του να προχωρήσει στη συνέχιση των εργασιών και τη σχετική δαπάνη¹⁸.

Την ίδια χρονιά ξεκίνησε επίσης και η κατεδάφιση του παλαιού ναού¹⁹. Αυτή η διαδικασία όμως αποδείχθηκε τελικά χρονοβόρα, όπως πληροφορούμαστε από πρακτικό της 8^{ης} Οκτωβρίου 1894²⁰, όπου αναφέρεται ότι επίκειται μεταξύ άλλων εργασιών και η «κατεδάφιση του παλαιού ιερού». Το πιθανότερο είναι ότι ο νέος ναός κτίστηκε γύρω από τον παλαιό, τον οποίο περιέκλεισε στο εσωτερικό του, προκειμένου με αυτό τον τρόπο να δικαιολογηθεί η νέα κατασκευή ως «επέκταση» του προϋπάρχοντα ναού, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα.

Στα τέλη του 1889 η Εφορευτική Επιτροπή του Αγίου Νικολάου αντιμετώπιζε και πάλι σοβαρά οικονομικά προβλήματα, σχετικά με την πληρωμή των δαπανών της κατασκευής του ναού²¹. Προκειμένου μάλιστα να καταστεί δυνατή η πληρωμή των τεχνιτών και των εργατών²²,

¹⁸ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», πρακτικό της 18^{ης} Μαΐου 1889, σ. 71.

¹⁹ Ο. π. Για την εν λόγω εργασία μάλιστα ξοδεύτηκε το ποσόν των 86,20 γροσιών.

²⁰ Αρχείο Καλλιόπης Γ. Χριστοδουλάκη, πρακτικό της 8ης Οκτωβρίου 1894.

²¹ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», πρακτικό της 30^{ης} Οκτωβρίου 1885, σ. 1.

²² Στον παραπάνω κώδικα υπάρχουν οι καταγραφές του πλήθους των εργατοτεχνιτών που εργάζονταν την περίοδο 1889-1895 στο ναό, αλλά και των προμηθευτών των απαραίτητων υλικών. Ανάμεσα στους τεχνίτες επεξεργασίας πέτρας βρίσκονται μάλιστα ο προπάππος μου Ηλίας Γιαβάσης, μαζί με τους γιούς του Γεώργιο και Μιχαήλ. Άλλα ονόματα που καταγράφονται είναι: Π. Καβουκλής, Ι. Ζουμής, Ι. Νιοτής, Π. Γεωργίου, Μ. και Ν. Τσουρδής, Γ. Μπογιαζής, Μ. Καρανικόλας, Στ. Σκυλάκης, Ι. Κωσταράς, Ν. Χριστίνας, Ι. Κανάρας, Θ. και Ν. Μαστρομιχάλης, Κ. Μαστροδημήτρης, Ι. Κανάρης, Ι. Κυράνης, Αναγ. Κρητικός, Ν. Μηνάς, Αντ. και Η. Σοφύλλας, Λ. Συμαίος, Μ. Βρόντος, Ν. Καρπάθιος, Αντ. Τσικούρης, και οι γυναίκες Ά. Σουλούνια, Σ. Κυραννιώ, Η. Μαϊλλης, Κ. Βασιλείου, Ι. Φρέσκος, Αντ. Κανναβός, Γ. Μαμουζέλος, οι γυναίκες Μ. και Θ. Μιχαλιού, Ν. Μαϊλλη, Ά. Σουλούνια, Κ. Νεοφύτου, αλλά και άλλες που αναφέρονται με τα ονόματα των πατεράδων τους.

αποφασίστηκε η σύναψη δανείου από ιδιώτη δανειστή²³. Από σχετική καταγραφή του Αρχείου του Αγίου Νικολάου του έτους 1890²⁴ προκύπτει ότι τελικά η Επιτροπή είχε δανειστεί από διάφορους κατοίκους του νησιού, με βασικότερο τον έμπορο Χριστόδουλο Γ. Χριστοδουλάκη, ο οποίος είχε διατελέσει και μέλος της Επιτροπής.

Στις αρχές του 1892 ο ναός βρισκόταν στη φάση της τελειοποίησής του²⁵. Απέμενε μόνο η κατασκευή των τελευταίων θόλων για να ολοκληρωθεί ο ναός. Λίγους μήνες μετά όμως προέκυψε πρόβλημα με τον Τούρκο Καϊμακάμη της Καλύμνου, ο οποίος διέταξε να σταματήσουν οι οικοδομικές εργασίες, επειδή δεν είχε εξασφαλιστεί η απαραίτητη «Αυτοκρατορική Άδεια»²⁶. Η Δημογεροντία υποστήριξε, ότι λόγω των προνομίων του νησιού δεν χρειαζόταν τέτοια άδεια, καθώς μάλι-

²³ Ό. π., πρακτικό της 4^{ης} Νοεμβρίου 1885, σ. 2.

²⁴ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 1ης Μαρτίου 1890, σ. 55. Συγκεκριμένα καταγράφεται:

Είσπραξις εκ δανείων των οικοπέδων.

Από Χριστόδουλον Γ. Χριστοδουλάκην (δάνειον) Γρόσια 13.800

Απόστολον Τυλιανάκην 3.600

Σύζυγον Αντωνίου Χουρδά 3.000

Δ. Χριστοδουλάκην εν οικόπεδον 700

Ανδρέαν Μυτιληναίον εν οικόπεδον 4.000

Ειρ. Α. Καραφυλλάκη εν οικόπεδον 800

²⁵ Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή της Δημογεροντίας Καλύμνου προς τον Μητροπολίτη κ.κ. Χρύσανθο, με ημερομηνία 21 Ιανουαρίου 1892. Βλέπε σχετικά: Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 231/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (17/8/1891 – 21/12/1892), αριθ. 53/21-1-1892, σ. 203.

²⁶ Επιστολές της Δημογεροντίας Καλύμνου προς τον Μητροπολίτη κ.κ. Χρύσανθο, με ημερομηνία 1 Ιουλίου και 13 Αυγούστου 1892. Βλέπε σχετικά: Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 231/2012: Βιβλίο Πρακτικών και Αλληλογραφίας Δημογεροντίας Καλύμνου (17/8/1891 – 21/12/1892), αριθ. 331/1-7-1892 και 372/13-8-1892, σ. 458-459 και 488-489 αντίστοιχα.

στα δεν επρόκειτο για νέο ναό, αλλά για ανακαίνιση παλαιού ναού, μικρότερου και κτισμένου προ αμνημονεύτων χρόνων, αλλά ο Καϊμακάμης παρέμενε αμετάπειστος. Έτσι, η Δημογεροντία ζήτησε τη μεσολάβηση του Μητροπολίτη Καλύμνου κ.κ. Χρύσανθου, ο οποίος βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη, ζητώντας του να μεσολαβήσει στον Οικουμενικό Πατριάρχη για την έκδοση της απαραίτητης άδειας από την Υψηλή Πύλη, ώστε να προλάβουν να προχωρήσουν οι εργασίες πριν έλθει ο χειμώνας²⁷. Τελικά, φαίνεται πως ο σκοπός ευοδώθηκε και οι εργασίες συνεχίστηκαν.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1893 ξεκίνησε η κατασκευή επτά θυρών του ναού²⁸. Στις αρχές του 1894 καταγράφεται και πάλι ο δανεισμός διαφόρων χρηματικών ποσών από κατοίκους της Καλύμνου, που στη συνέχεια όμως μετατράπηκε σε δωρεά²⁹. Στα τέλη του 1894 κατασκευάστηκε ο μαρμάρινος σταυρός του τρούλου του ναού και η βάση του³⁰. Την ίδια περίοδο προέκυψε και πάλι η ανάγκη δανεισμού από

²⁷ Ο. π.

²⁸ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1893, σ. 125. Η εργασία ανατέθηκε στον Μ. Γαβαλά.

²⁹ Ο. π., καταγραφή της 10^{ης} Ιανουαρίου 1894, σ. 37. Αναφέρονται τα ονόματα των εξής: Μιχαήλ Θ. Ολυμπίτης, Ιωάννης Εμμ. Ολυμπίτης, η σύζυγος του Εμμ. Καπελλά, η σύζυγος του Μιχ. Ν. Τσαγκάρη και η σύζυγος του Μιχ. Κάκιου.

³⁰ Ο σταυρός κατασκευάστηκε από Τήνιο γλύπτη, του οποίου όμως δεν καταγράφηκε το όνομα (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: Κώδικας «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1894, σ. 132). Το πιο πιθανό είναι να πρόκειται για το Νικόλαο Ρήγο, ο οποίος πληρώθηκε για τα μάρμαρα του τρούλου στις αρχές του 1899 (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, Οκτωβρίου 1897 έως Αύγουστο 1899», καταγραφή της 6^{ης} και 30^{ης} Ιανουαρίου 1899, σ. 75-76). Τα μάρμαρα της βάσης του σταυρού προμήθευσε ο αρχιτέκτονας Αλέκος Ανδρέης (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 22 Νοεμβρίου 1894, σ. 133).

τον Γεώργιο Χ. Χριστοδουλάκη, για εργασίες, όπως το κλείσιμο των παραθύρων, η ισοπέδωση και πλακόστρωση του δαπέδου (τουσεμές ή ντουσεμές), η εξωτερική κάλυψη των θόλων της στέγης με μίγμα ασβεστοκονιάματος και θρυμματισμένων κεραμικών (οστρακοκονία ή αλλιώς αστρακιά), το χώρισμα του ναού με τέμπλο, η κατεδάφιση του παλαιού ιερού (εννοείται του παλαιού ναυδρίου) και η ανασκαφή των χωμάτων γύρω από το ναό³¹.

Στις αρχές του 1899 αναφέρεται η πληρωμή 1098 γροσίων στον Τήνιο μαρμαρογλύπτη Νικόλαο Ρήγο (1848-1926), για τα μάρμαρα του τρούλου³².

Μέσα στο 1889 καταγράφονται πληρωμές για το σοβάτισμα των εσωτερικών επιφανειών του ναού³³. Ειδικά μάλιστα για τον τρούλο, που αποτελεί και το ψηλότερο τμήμα του ναού, στήθηκαν πανύψηλες

³¹ Πρόκειται για πρακτικό της 8ης Οκτωβρίου 1894, το οποίο βρίσκεται στην κατοχή της κ Καλλιόπης Γ. Χριστοδουλάκη, δισέγγονης του δανειστή κ. Χριστόδουλου Γ. Χριστοδουλάκη. Το πλήρες κείμενο του πρακτικού αναφέρει τα εξής:

Πρακτικόν

Επειδή σήμερον ο Ναός του Αγίου Νικολάου έχει ανάγκην ολίγων χρημάτων διά να κλεισθώσι τα παράθυρα, να γίνει η εντός του Ναού ισοπέδωσις (Τουσεμές), να γίνη η Αστρακιά των θόλων, το χώρισμα του ναού διά Τέμπλου, η κατεδάφιση του παλαιού ιερού, η ανασκαφή των χωμάτων περίξ του Ναού μέχρις ενός μέτρου Γαλλικού, ως εν γένει πάσα απόλυτος εργασία, και επειδή αυτοθελήτως ο Κύριος Χριστόδουλος Γ. Χριστοδουλάκης θέλει πληρώσει εξ' ιδίων του το διά την ρηθείσαν εργασίαν χρηματικόν ποσόν,

Διά ταύτα δίδομεν αυτώ το δικαίωμα να το εισπράξη εκ των πρώτων εισοδημάτων του Ναού του Αγίου Νικολάου.

Εν Καλύμνω

Τη 8^η Οκτωβρίου 1894

Οι Έφοροι του Ναού

Θέμελης Ολυμπίτης

Ε. Καπελλάς

³² Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, Οκτωβρίου 1897 έως Αύγουστο 1899», καταγραφή της 6^{ης} και 30^{ης} Ιανουαρίου 1899, σ. 75-76.

³³ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 20^{ης} Αυγούστου 1899, σ. 83.

σκαλωσιές, επί τη ευκαιρία των οποίων αποφασίστηκε το Μάιο του 1901, αμέσως μετά το σοβάτισμα, να γίνει και η αγιογράφηση του Παντοκράτορα και των τεσσάρων Ευαγγελιστών³⁴. Η εργασία αυτή ανατέθηκε στον Καλύμνιο ζωγράφο Γεώργιο Οικονόμου (1861-1935)³⁵ και ήταν ήδη ολοκληρωμένη ένα χρόνο αργότερα³⁶.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης του νέου ναού του Αγίου Νικολάου, οι θρησκευτικές λειτουργίες της ενορίας τελούνταν στο εκκλησάκι της Παναγιάς του Γλυκιού (κτίσμα του 1842), το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς τα δυτικά του νεόκτιστου ναού. Το Μάιο όμως του 1901 αποφασίστηκε να παύσει η λειτουργία του ναυδρίου ως ενοριακού ναού³⁷, προφανώς επειδή οι θρησκευτικές τελετές ήταν πλέον δυνατό να τελούνται στο νέο ναό.

³⁴ Τοπική Αρχιερακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 159/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημογεροντίας Καλύμνου, 22/4/1901 – 1/6/1902, αριθ. πρακτικού 153/22-5-1901, σ. 45.

³⁵ Για τον Γεώργιο Οικονόμου βλέπε σχετικά: *Καλυμνιακό Ημερολόγιο*, συλλογικός τόμος, Αθήνα 1958, Κριτικά σημειώματα του Θεόφιλου Καβάσιλα και του Γιάννη Ζερβού, σ. 44-46 και 46 αντίστοιχα. Γιάννης Πατέλλης, Η καλλιτεχνική παράδοση στην αγιογράφηση των ναών της Καλύμνου – Οι μεγάλοι Καλύμνιοι ζωγράφοι, συλλογικός τόμος *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 546-549. Πολύμνια Θεοδωρίδου-Μαμή, *Οι Μεγάλοι Καλύμνιοι Αγιογράφοι*, στον συλλογικό τόμο *Ιστορία και Πολιτισμός της Καλύμνου, 4.000 π. Χ. – 1947 μ. Χ.*, Αθήνα 1997, σ. 191-192.

³⁶ Όπως πληροφορούμαστε εμμέσως από έγγραφο στο Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Καλύμνου, με ημερομηνία 9 Μαΐου 1902, στο οποίο αναφέρεται ότι ο εν λόγω ζωγράφος ανέλαβε να αγιογραφήσει την εικόνα του Παντοκράτορα στον τρούλο του ναού της Παναγιάς Κεχαριτωμένης στη Χώρα «κατά το σχέδιον ομοίαν προς την του Αγίου Νικολάου» (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Καλύμνου, τόμος Α1: Κώδιξ Πρακτικών Εφορείας των Σχολείων, 21/5/1889 – 4/7/1912, σ. 90).

³⁷ Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Καλύμνου, τόμος Α1: Κώδιξ Πρακτικών Εφορείας των Σχολείων, 21/5/1889 – 4/7/1912, πρακτικό της Εφορείας των Σχολείων Καλύμνου της 26-5-1901, σ. 80-81.

Στα 1905 είχαν πλέον ολοκληρωθεί οι οικοδομικές εργασίες στο ναό. Μάλιστα, τα υλικά που περίσσεψαν η Δημογεροντία αποφάσισε να τα χρησιμοποιήσει σε επισκευαστικές εργασίες στον γειτονικό λιμενοβραχίονα³⁸.

Στα 1911-1912 κατασκευάσθηκαν και τοποθετήθηκαν στο ναό ο Αρχιερατικός θρόνος και ο άμβωνας. Στα τέλη του 1913 πραγματοποιήθηκε τη βαφή των εσωτερικών επιφανειών του ναού με ασβέστη³⁹. Μέσα στη δεκαετία του 1920 τοποθετήθηκαν το τέμπλο, το κωδωνοστάσιο, τέσσερα μαρμάρινα προσκυνητάρια και ένα μαρμάρινο αρτοφόριο⁴⁰. Στα 1938 πραγματοποιήθηκε το σοβάτισμα των εξωτερικών επιφανειών του ναού (εικ. 5)⁴¹.

Από 1^{ης} Μαΐου 1944 έως 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1945 ο ναός παρέμεινε κλειστός λόγω των βομβαρδισμών του νησιού στα πλαίσια των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των αγγλικών και των γερμανικών δυνάμεων⁴². Ο ναός ανακαινίσθηκε κατά τη δεκαετία του 1950, κατά πάσα πιθανότητα λόγω του ισχυρού σεισμού του 1956⁴³, που έπληξε και

³⁸ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 47/2012: Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου (4/3/1905 – 30/10/1906), αριθ. 267/19-3-1905, σ. 13.

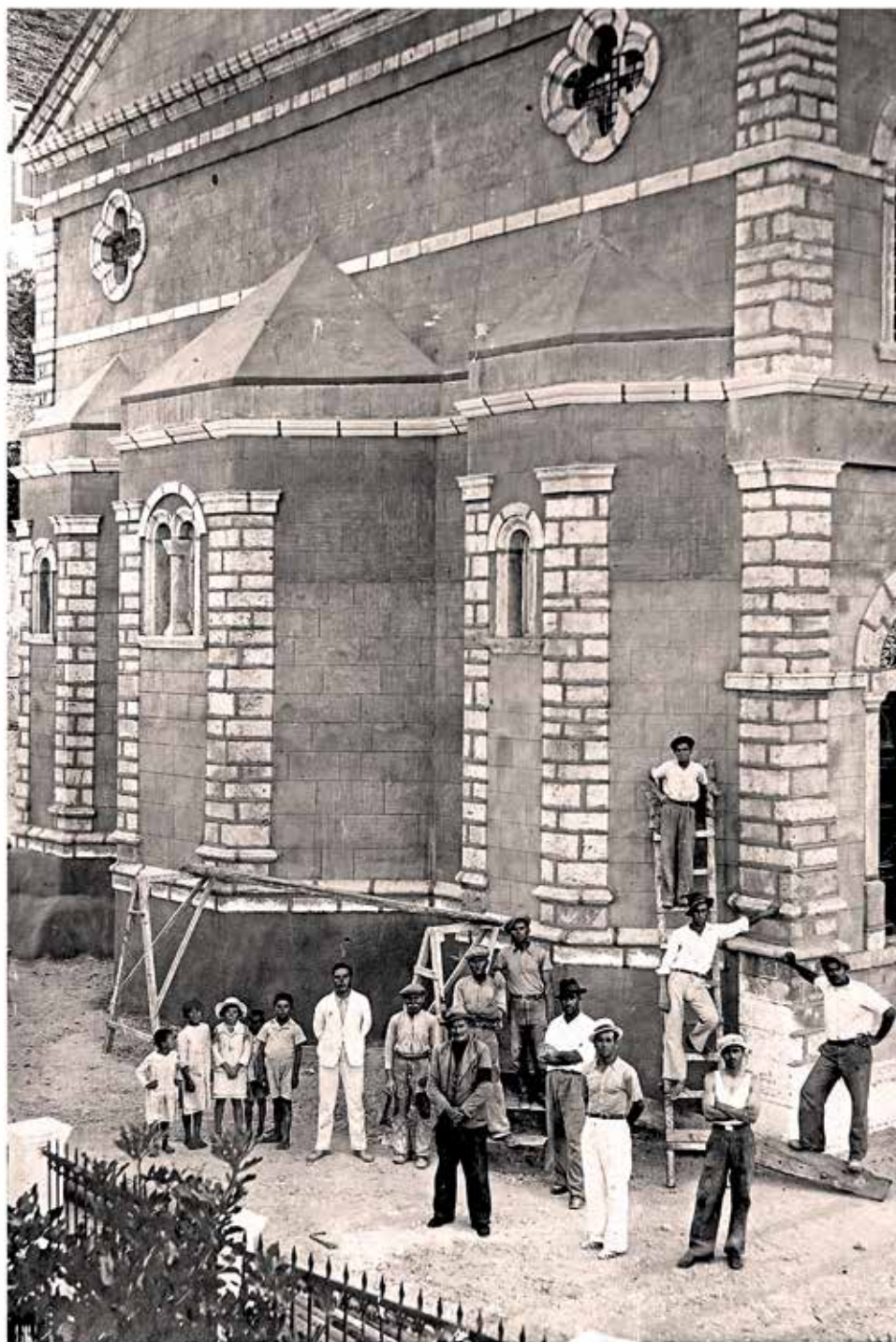
³⁹ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 1, 17, 137.

⁴⁰ Βλέπε γι' αυτά αναλυτικά παρακάτω στην παρούσα μελέτη.

⁴¹ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Βιβλίων Μνημονεύσεων Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου, Ζώντων και Τεθνηκότων Συνδρομητών και Αφιερωτών», σ. 20-23.

⁴² Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1 Σεπτεμβρίου 1945 έως 30 Ιανουαρίου 1951.

⁴³ Ο σεισμός έπληξε τη Σαντορίνη στις 9 Ιουλίου 1956 και σκόρπισε το θάνατο και την καταστροφή σε ολόκληρο το νησί. Ο σεισμός είχε μέγεθος 7.5 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ και έλαβε χώρα στο ρήγμα της θαλάσσιας λεκάνης της νότιας Αμοργού. Ήταν ο μεγαλύτερος σεισμός του 20^{ου} αιώνα σε ολόκληρη την Ευρώπη, από τα Ουράλια έως το Γιβραλτάρ και από τη Μάλτα έως τη Λαπωνία. Το έργο του κύριου σεισμού ολοκλήρωσε ο καταστρεπτικός μετασεισμός (μέγεθος 6.9 Ρίχτερ) που ακολούθησε 12 λεπτά αργότερα. Οι δύο σεισμοί όχι μόνο σκότωσαν 53 άτομα και τραυμάτισαν πε-

Εικ. 5. Εργασίες σοβατίσματος στην εξωτερική ανατολική πλευρά του ναού στα 1938. Αρχείο Νικολάου Κουτελλά.

την Κάλυμνο⁴⁴. Τότε ήταν που κατασκευάσθηκαν επίσης τα ανάγλυφα γύψινα και γραπτά διακοσμητικά σχέδια στις επιφάνειες των θόλων, στα εσωρράχια των τόξων, στα στηθαία του υπερώου, από τον διακοσμητή Ηλία Τρίγκα. Την 31^η Μαρτίου 1957, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, ο ναός επανεγκαινιάσθηκε από τον Μητροπολίτη Λέρου, Καλύμνου και Ασυπαλαίας κ.κ. Ισίδωρο⁴⁵. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ανακατασκευάσθηκε το βόρειο κωδωνοστάσιο, εξαιτίας στατικών προβλημάτων, και προστέθηκε επί της πρόσοψης του ναού το νότιο κωδωνοστάσιο, κατ' αναλογία και συμμετρία με το προϋπάρχον βόρειο κωδωνοστάσιο.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ο ναός έχει κάτοψη σταυροειδούς σχήματος, το οποίο διαμορφώνεται από ένα τρίκλιτο κυρίως σώμα, στο οποίο έχει προστεθεί εγκάρσιο κλίτος στα ανατολικά, εμπροσθεν του Ιερού Βήματος (εικ. 6). Νάρθηκα ο ναός δε διαθέτει. Επί της διασταύρωσης των κεραιών του σταυρού υψώνεται ο ημισφαιρικός τρούλος. Αυτός εδράζεται πάνω σε

ρισσότερα από 100, αλλά δημιούργησαν ένα από τα μεγαλύτερα θαλάσσια κύματα βαρύτητας (tsunami) στο Αιγαίο, το ύψος του οποίου το ύψος έφθασε τα 25 μ. στη νοτιοανατολική ακτή της Αμοργού τα 20 μ. στη βορειοδυτική ακτή της Ασυπάλαιας και τα 10 μ. στη Φολέγανδρο.

⁴⁴ Βλέπε σχετικά, *Καλυμνιακό Ημερολόγιο*, επιμέλεια έκδοσης Θ. Καβάσιλας, Αθήνα 1958, σ. 108-109.

⁴⁵ Στο Ιερό Βήμα του ναού σώζεται το ενεπίγραφο Αντιμήνσιο που χρησιμοποιήθηκε για την τελετή. Η λέξη Αντιμήνσιο προέρχεται από την ελληνική λέξη «αντί» και τη λατινική λέξη «μένσα», που σημαίνει Τράπεζα. Αντιμήνσιο στην εκκλησιαστική ορολογία αποκαλείται ένα τεμάχιο υφάσματος πάνω στο οποίο απεικονίζονται ιερές παραστάσεις και σύμβολα. Η λειτουργική χρήση του έγκειται στην αντικατάσταση της Αγίας τράπεζας όταν αυτή δεν υπάρχει ή στην αντικατάσταση της όταν υπάρχει αλλά δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε αυτήν λειτουργία.

Εικ. 6. Κάτοψη του ναού. Αεροφωτογραφία Δημήτρης Δρόσος.

ένα δωδεκάεδρο τύμπανο με ισάριθμα παράθυρα και περίτεχνα σκαλιστά διακοσμητικά στοιχεία. Τα παράθυρα αποτελούνται από μαρμάρινα διαφράγματα με κυκλικούς φεγγίτες. Επί της κορυφής του τρούλου υπάρχει μαρμάρινος σταυρός⁴⁶. Ο ναός εξωτερικά είναι σταυρεπίστεγος και κεραμοσκεπής. Εκατέρωθεν της δυτικής πλευράς του ναού διαμορφώνονται προεξέχοντες πύργοι, ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 7, 8). Αυτοί περιλαμβάνουν εσωτερικά τους χώρους των κλιμακοστασίων, που οδηγούν στο υπερώο και στα επιβλητικά κωδωνοστάσια. Επικοινωνούν με το ναό με εσωτερικές εισόδους, διαθέτουν όμως και εξωτερική είσοδο στη δυτική πλευρά τους.

Ο ναός είναι τρισυπόστατος, με το κεντρικό κλίτος του αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, το βόρειο στον Άγιο Αντώνιο και το νότιο στους Ισαποστόλους Κωνσταντίνο και Ελένη. Το κάθε κλίτος διαθέτει το δικό του μαρμάρινο τέμπλο, ενώ στο Ιερό Βήμα ανοίγονται αντίστοιχα τρεις κόγχες στα ανατολικά, εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά τρίπλευρες (εικ. 9). Έμπροσθεν εκάστης κόγχης υπάρχει από μία Αγία Τράπεζα.

Από ένα πρακτικό στο Αρχείο του ναού, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1889, πληροφορούμαστε ότι ο Αρχιτέκτονας Πέτρος Βαμβακάς από τη Σύρο ήταν αυτός που κατέθεσε στην Επιτροπή το αρχικό αρχιτεκτονικό σχέδιο του Αγίου Νικολάου⁴⁷. Η εν λόγω καταγραφή έχει ως εξής:

1889, Μαΐου 1^η, Δαπάνη εις την οικοδομήν του ιερού ναού του Αγίου Νικολάου.

⁴⁶ Ο σταυρός κατασκευάστηκε από Τήνιο γλύπτη, του οποίου όμως δεν καταγράφηκε το όνομα, ενώ τα μάρμαρα της βάσης του προμήθευσε ο αρχιτέκτονας Αλέκος Ανδρέης (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 18^{ης} Σεπτεμβρίου και 22 Νοεμβρίου 1894, σ. 132-133).

⁴⁷ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφή της 18^{ης} Μαΐου 1889, σ. 71.

Εικ. 7. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Εξωτερική άποψη από τα βορειοδυτικά. Αεροφωτογραφία Δημήτρης Δρόσος.

Εικ. 8. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Εξωτερική άποψη από τα δυτικά. Αεροφωτογραφία Δημήτρης Δρόσος.

Εικ. 9. Ο ναός από τα βορειοανατολικά. Αεροφωτογραφία Δημήτρης Δρόσος.

Διά του υπό ημερομηνίαν 18 Μαΐου 1889 πρακτικού της εφορευτικής του ναού του Αγίου Νικολάου επιτροπής ενεκρίθη να εξακολουθήση η οικοδομή του ναού και ανετέθη εις τον ταμίαν της εφορευτικής του ναού επιτροπής κ. Εμμανουήλ Βουβάλην να προσκαλέση εκ Σύρου τον δόντα το αρχικόν σχέδιον του ναού Πέτρον Βαμβακάν και κατά τας οδηγίας αυτού προθή εις την εξακολούθησιν της οικοδομής και την δι' αυτήν δαπάνην.

Σύμφωνα λοιπόν με την καταγραφή, η Εφορευτική Επιτροπή του ναού ανέθεσε στον Ταμία της Εμμανουήλ Βουβάλη να προσκαλέσει τον Πέτρο Βαμβακά από τη Σύρο στην Κάλυμνο, προκειμένου να δώσει από κοντά οδηγίες για τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών. Πράγματι ο Π. Βαμβακάς, έναν μήνα μετά βρέθηκε στην Κάλυμνο, όπως πληροφορούμαστε από σχετικές καταγραφές πληρωμών του στο αρχείο του ναού⁴⁸.

Η διατύπωση «το αρχικόν σχέδιον του ναού» δημιουργεί ερωτηματικά, σχετικά με το νόημα της διατύπωσής της. Κατά πάσα πιθανότητα όμως οφείλεται στις προβλεπόμενες διατάξεις του Οθωμανικού Δικαίου, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, όπου γίνεται σαφής αναφορά σε «αρχικά σχέδια» των ναών κατά τη διαδικασία έγκρισης για επισκευή ή ανοικοδόμησή τους⁴⁹.

Το γενικό αρχιτεκτονικό σχέδιο του Αγίου Νικολάου στην Κάλυμνο, με το σταυροειδές σχήμα της κάτοψης, τους προεξέχοντες πύργους των κωδωνοστασίων στην πρόσοψη, τα αετώματα στις απολήξεις της σταυροειδούς στέγης, τη στήριξη της στέγης με πεσσούς, το υπερώο που συνεχίζεται πάνω από τα πλάγια κλίτη σε κάτοψη σχήματος Π,

⁴⁸ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», καταγραφές της 17^{ης} και 24^{ης} Ιουνίου 1889, σ. 73, 75. Σε αυτές αναφέρεται η ιδιότητα του Π. Βαμβακά ως Αρχιτέκτονα.

⁴⁹ Βλέπε παραπάνω, ενότητα «ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ», υποσημειώσεις 5, 6.

τη στέγαση της κεντρικής σταυροειδούς στέγης με ημικυλινδρικούς θόλους, ενώ των πλάγιων κλιτών με σταυροθόλια τόσο στη στέγη όσο και στο ισόγειο, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το ναό του Αγίου Νικολάου (1848-1870), πολιούχου της Ερμούπολης, πρωτεύουσας της Σύρου. Μάλιστα, το αρχιτεκτονικό σχέδιο του εν λόγω ναού, έργο του μηχανικού Γερασίμου Μεταξά, υπασπιστή του Βασιλιά Όθωνα, αναφέρεται ότι είχε χαλκογραφηθεί και κυκλοφορήσει για να προσελκύσει ευεργέτες που θα βοηθούσαν οικονομικά στην οικοδόμησή του⁵⁰. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, το σχέδιο που παρέδωσε ο εκ Σύρου Πέτρος Βαμβάκας στην Εφορευτική Επιτροπή της Καλύμνου να το εμπνεύστηκε από το ναό του πολιούχου της πατρίδας του⁵¹. Να διευκρινίσουμε βέβαια ότι ο εν λόγω αρχιτεκτονικός τύπος δεν είναι κάτι σπάνιο, καθώς απαντάται και σε άλλες εκκλησίες της Ελλάδας της ίδιας περιόδου (β' μισό του 19^{ου} αιώνα), όπως για παράδειγμα στο ναό των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου (1886-1888) στη Χίο.

Οι εξωτερικές διαστάσεις του Αγίου Νικολάου Καλύμνου είναι 24,30 μ. μήκος και 20,60 μ. πλάτος. Στις εξωτερικές επιφάνειες είναι εμφανής η ιδιαίτερα επιμελημένη λιθοδομή του, στα γείσα που περιτρέχουν εξωτερικά το ναό, στις θύρες, στα παράθυρα, και στις παραστάδες που πλαισιώνουν τα ανοίγματα και τις γωνίες του κτιρίου. Τα λίθινα αυτά στοιχεία είναι κατασκευασμένα κυρίως από πωρόλιθο της

⁵⁰Για το ναό βλέπε σχετικά: Αριστ. Λουϊζίδης, Ο ιερός ναός του Αγίου Νικολάου Ερμούπολεως Σύρου, Ερμούπολη 1999. Επίσης, χρήσιμες πληροφορίες υπάρχουν στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.syrostoday.gr/News/140466-Pos-o-Agios-Nikolaos-egine-polioxos-tis-Syroy.aspx>.

⁵¹ Μόνο όμως στα γενικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του, καθώς ο ναός του Αγίου Νικολάου της Σύρου αποτελεί ένα ιδιαίτερα πολυτελές και δαπανηρό κτίσμα, για την υλοποίηση του οποίου χρειάστηκαν οι συνδρομές μεγάλων δωρητών και ευεργετών της εποχής, από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

νησίδα Πλάτη⁵², που βρίσκεται κοντά στην Κάλυμνο. Πεντελικό μάρμαρο έχει χρησιμοποιηθεί μόνο σε ορισμένα σημεία, όπως στις θύρες της πρόσοψης. Οι υπόλοιπες επιφάνειες καλύπτονται από σοβά, με εγχάρακτες οριζόντιες και κάθετες γραμμές, οι οποίες δημιουργούν την ψευδαίσθηση της ύπαρξης δόμων.

Ο ναός διαθέτει πέντε εισόδους στην πρόσοψή του (δυτική πλευρά), μία προς κάθε κλίτος και από μία σε κάθε κλιμακοστάσιο. Δύο πλαϊνές εισοδοί οδηγούν στον χώρο του Ιερού Βήματος, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά του. Δύο επίσης εισόδους διαθέτει το εγκάρσιο κλίτος, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά του. Περιμετρικά του ναού ανοίγονται μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα. Στη δυτική πλευρά, επάνω από κάθε είσοδο, υπάρχει και ένα παράθυρο. Αυτό πάνω από την κεντρική είσοδο είναι τρίλοβο, ενώ τα παράθυρα πάνω από τις πλευρικές εισόδους είναι δίλοβα. Πάνω από τις εισόδους των πύργων των κωδωνοστασίων διαμορφώνονται από ένα μονόλοβο παράθυρο και από έναν κυκλικό φεγγίτη. Στην αετωματική κορυφή της ίδιας πλευράς ανοίγεται σταυρόσχημος φεγγίτης. Στη βόρεια και νότια πλευρά του ναού υπάρχουν από δύο σειρές με δίλοβα και μονόλοβα παράθυρα. Στα άκρα του εγκάρσιου κλίτους βρίσκονται από ένα τρίλοβο παράθυρο, πάνω από την κάθε είσοδο, ενώ εκατέρωθεν αυτών από ένα δίλοβο. Στην αετωματική κορυφή της βόρειας και νότιας πλευράς του εγκάρσιου κλίτους υπάρχουν από ένας σταυρόσχημος φεγγί-

⁵² Σε σχετικές καταγραφές στο αρχείο του ναού αναφέρεται το όνομα του προμηθευτή Ι. Νταβέλλη για πέτρες από την Πλάτη, ενώ σε άλλες καταγραφές, για προμήθεια πετρών, καντουνιών και παραθύρων, αναφέρονται τα ονόματα των Γρ. Δρίτσου, Γ. Αλαχούζου, Μ. Λαζάρου, Ν. Καβουκλή, Γ. Σίφνιο, Β. Περεντή, Εμμ. Μπαλάση, Ν. Μαύρου, Ι. Κακκιά, Λ. Τσικούρη, Μ. Βασακτού, Ι. Σοφούλα, Θ. Μαγκλή, Κ. Ρηνιό, Δημ. Χριστοδουλάκη, Μ. Τσίγκρα, Μ. Ζουλουφού, Μ. Καστελλοριζιού, Γ. Φαναιλιά (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 25 Απριλίου 1889 έως 18 Αυγούστου 1895», σ. 71, 74-90, 100-103, 109-110, 116, 121, στη σ. 128 η αναφορά για πέτρες από Πλάτη, ενώ στις σελ. 78, 128 γίνεται αναφορά σε πέτρες Κιμώλου).

της. Στην ανατολική πλευρά του ναού ανοίγονται ένα δίλοβο παράθυρο στην κεντρική κόγχη του Ιερού Βήματος, από ένα μονόλοβο στις πλαϊνές κόγχες και πάνω από τη βόρεια και νότια είσοδο, καθώς και τρεις σταυρόσχημοι φεγγίτες.

Το Ιερό Βήμα είναι υπερυψωμένο κατά τρεις βαθμίδες σε σχέση με το δάπεδο του υπολοίπου ναού και χωρίζεται από αυτόν με ψηλό μαρμάρινο τέμπλο. Στην ανατολική πλευρά του ανοίγονται τρεις κόγχες με μεγαλύτερη την κεντρική. Αυτές εσωτερικά είναι ημικυκλικές, ενώ εξωτερικά τρίπλευρες (εικ. 9, 10). Έμπροσθεν έκαστης κόγχης βρίσκεται μία Αγία Τράπεζα, καθώς ο ναός είναι τρισυπόστατος, όπως προαναφέρθηκε.

Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με πεσοστοιχίες, που φέρουν τοξωτά επιστύλια (εικ. 11). Υπάρχουν οκτώ συνολικά πεσοοί, σε κάτοψης σχήματος σταυρού. Από αυτούς, οι τέσσερις που στηρίζουν τον τρούλο είναι πιο ογκώδεις και ενισχυμένοι (οι δύο ανατολικοί βρίσκονται ενσωματωμένοι στο τέμπλο). Πάνω από το δυτικό τμήμα του ναού διαμορφώνεται υπερώο, σε κάτοψη σχήματος Π, καθώς συνεχίζεται και πάνω από τα πλάγια κλίτη, μέχρι τη διασταύρωση με την εγκάρσιο κλίτος του σταυροειδούς ναού. Το κεντρικό και το εγκάρσιο κλίτος στεγάζονται με καμάρες, ενώ τα πλάγια κλίτη με σταυροθόλια στο ισόγειο και στον όροφο – υπερώο.

Το δάπεδο του ναού είναι στρωμένο με μαρμαρίνες πλάκες, λευκού και γκριζου χρώματος. Στο κέντρο του υπάρχει Ομφάλιο, με διπλό οκτάκτινο αστέρι, που εγγράφεται μέσα σε κυκλικό πλαίσιο, το οποίο εγγράφεται σε τετράγωνο πλαίσιο (εικ. 12). Οι πλευρικοί τοίχοι (βόρειος και νότιος) εσωτερικά και μέχρι το ύψος της κάτω σειράς παραθύρων, είναι επενδυμένοι με ορθομαρμάρωση.

Σειρές με ξύλινα καθίσματα (στασίδια) υπάρχουν κατά μήκος της νότιας και βόρειας πλευράς του ναού, στη δυτική πλευρά του εγκάρσιου κλίτους και στα διάκενα των πεσοστοιχιών. Επί των εσωτε-

Εικ. 10. Η ανατολική εξωτερική πλευρά του ναού.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 11. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Πανοραμική εσωτερική άποψη
από τα δυτικά. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 12. Το Ομφάλιο στο δάπεδο του ναού, με το διπλό οκτάκτινο αστέρι.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 13, 14. Το βόρειο (αριστερά) και το νότιο (δεξιά) κωδωνοστάσιο του ναού.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

ρικών πλευρών των δύο ανατολικών πεσσών έμπροσθεν του Ιερού Βήματος διαμορφώνονται οι ξύλινες εξέδρες για τους χορούς των ψαλτών.

ΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία του ναού συμπληρώνουν εξωτερικά τα δύο κωδωνοστάσια εκατέρωθεν της πρόσοψης του ναού (εικ. 13, 14). Αυτά εδράζονται πάνω στους προεξέχοντες ορθογώνιους πύργους και συνίστανται από τρία καθ' ύψος μέρη. Δεν αποτελούν μέρος της αρχικής κατασκευής, αλλά μεταγενέστερες προσθήκες, με αρκετή μάλιστα χρονική διαφορά μεταξύ τους. Η πρόσβαση σε αυτά γίνεται μέσω κλιμακοστασίων που βρίσκονται στο εσωτερικό των πύργων τους.

Το πρώτο που κατασκευάστηκε είναι το βόρειο κωδωνοστάσιο. Στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Καλυμνίων είναι καταγεγραμμένο το Συμφωνητικό ανάμεσα στην Επιτροπή του Αγίου Νικολάου και τον μαρμαρογλύπτη με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1923⁵³. Σύμφωνα με αυτό ο Νικόλαος Π. Περάκης (1871-1946), ανέλαβε να κατασκευάσει στο εργαστήριό του στην Τήνο, μεταξύ άλλων και εντός ενός έτους, ένα κωδωνοστάσιο, ύψους 9,60 μ., από λευκό με γκρίζες φλεβώσεις μάρμαρο της Τήνου. Σύμφωνα με το Συμφωνητικό, το κάτω μέρος κατασκευάστηκε κτιστό με μία μαρμάρινη θύρα σε κάθε μία από τις τέσσερις πλευρές του. Το μεσαίο τμήμα, στο οποίο στερεώνεται η καμπάνα, είναι εξ' ολοκλήρου μαρμάρινο, αποτελούμενο από ένα δίλοβο άνοιγμα σε κάθε πλευρά, με παραστάδες στις γωνίες και έναν κίονα στο κέντρο. Το ανώτερο τμήμα, επίσης μαρμάρινο, περιλαμβάνει οκταεδρι-

⁵³ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 76/2012: Βιβλίο Συμβολαιογραφικών Πράξεων (27/9-6/1923 – 30/4/1924), αριθ. 503/24-9-1923, σ. 75-76. Το Συμφωνητικό υπογράφηκε ενώπιον του Δημάρχου Μιχαήλ Ν. Καλαβρού και του αντικαταστάτη Δημάρχου Αχιλλέα Κουτρούλλη, αφενός από τους Επιτρόπους του ναού Μιχαήλ Θ. Ολυμπίτη, Γεωργίου Σχινά, Νικολάου Μαυροστόμου, Ιερόθεου Καραπιτέρη, Γεώργιου Κοπανέζου και Σταύρου Βαλσαμίδα και αφετέρου από τον μαρμαρογλύπτη Νικόλαο Π. Περάκη.

κό τύμπανο με κτιστό σταυροφόρο τρούλο στην κορυφή. Το κόστος του ήταν 450 λίρες Αγγλίας⁵⁴.

Σχεδιαστικές προτάσεις για την κατασκευή των κωδωνοστασίων είχαν επίσης γίνει και από άλλους Τηνιακούς τεχνίτες, όπως τον Αρχιτέκτονα Γεώργιο Καπαριά (1847-1923) το έτος 1908 (εικ. 15)⁵⁵ και τον μαρμαρογλύπτη Νικόλαο Α. Ρήγο (1848-1926) με δύο μάλιστα προτάσεις για τη μορφή τους (εικ. 16)⁵⁶. Τελικά όμως το έργο ανατέθηκε στον Νικόλαο Π. Περάκη (1871-1946), ο οποίος και το κατασκεύασε. Με το πέρασμα όμως των χρόνων το κωδωνοστάσιο παρουσίασε σοβαρά στατικά προβλήματα, πιθανώς λόγω του ισχυρού σεισμού του 1956⁵⁷, που έπληξε και την Καλύμνο. Έτσι, στα 1979, το κωδωνοστάσιο καθαιρέθηκε και ανακατασκευάστηκε από οπλισμένο σκυρόδεμα και με χρήση όλων των αρχικών μαρμάρινων μελών, από τον εργολάβο Μ. Σαράντη⁵⁸. Το 2012, στα πλαίσια εγκεκριμένης μελέτης την οποία εκπόνησε ο Αρχιτέκτονας – Αναστηλωτής κ. Ι. Σταυρόπουλος, πραγματοποιήθηκε η συντήρηση – αποκατάσταση του κωδωνοστασίου.

Το νότιο κωδωνοστάσιο κατασκευάστηκε τη δεκαετία του 1970 από οπλισμένο σκυρόδεμα, κατ' αντιγραφή του βορείου κωδωνοστασίου. Μάλιστα μετά την πρόσφατη συντήρηση του βορείου κωδωνοστασίου, ακολούθησε η συντήρηση και του νοτίου, με προσωπική συμμε-

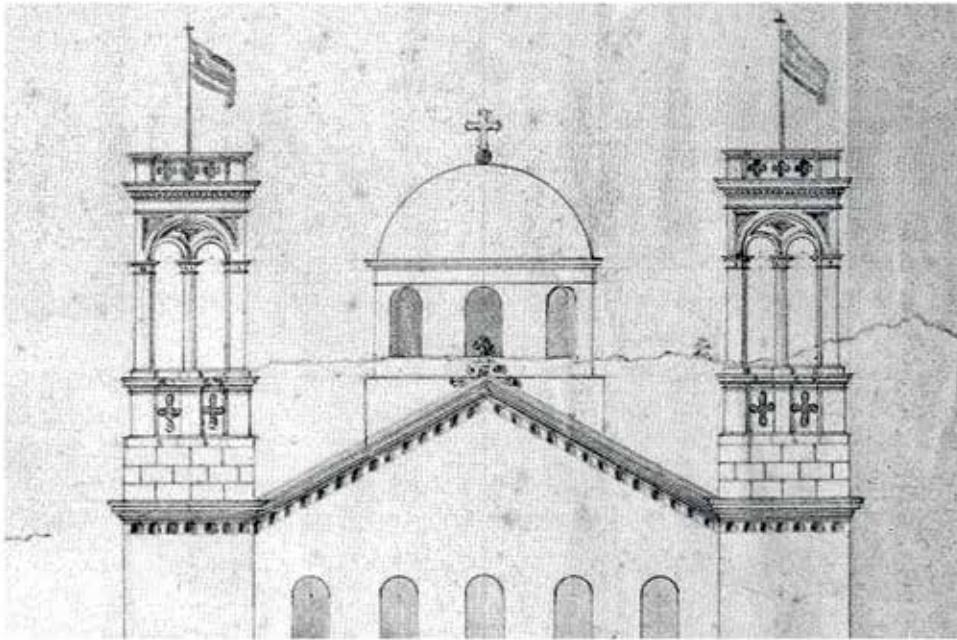
⁵⁴ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 114.

⁵⁵ Αλ. Φλωράκης, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1993, αριθ. 155.

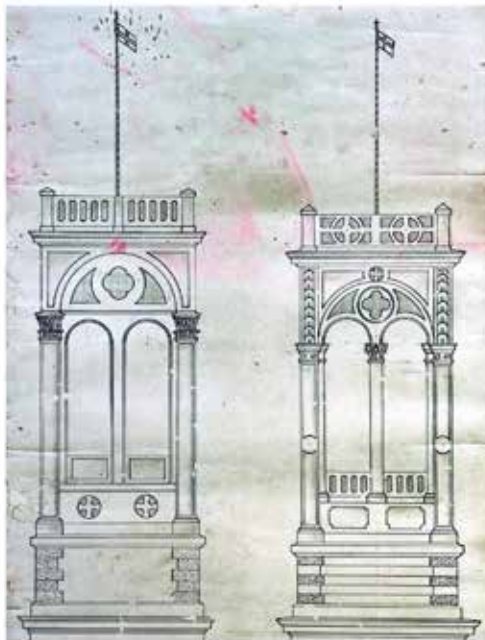
⁵⁶ Το σχέδιο φυλάσσεται στο Αρχείο του ναού του Αγίου Νικολάου.

⁵⁷ Για το σεισμό βλέπε παραπάνω υποσημείωση 43.

⁵⁸ Η πληροφορία προέρχεται από την εγκεκριμένη από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου «Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης κιβωρίου του βορείου κωδωνοστασίου», που εκπόνησε ο Αρχιτέκτονας – Αναστηλωτής κ. Ι. Σταυρόπουλος τον Οκτώβριο του 2012.

Εικ. 15. Σχέδιο - πρόταση των κωδωνοστασίων του ναού του Αγίου Νικολάου, από τον Τηνιακό Αρχιτέκτονα Γεώργιο Καπαριά, του έτους 1908.

Εικ. 16. Δύο σχεδιαστικές προτάσεις για τα κωδωνοστάσια του ναού του Αγίου Νικολάου, από τον Τηνιακό μαρμαρογλύπτη Νικόλαο Α. Ρήγο. Αρχείο ιερού ναού Αγίου Νικολάου.

Εικ. 17. Το τριμερές τέμπλο του ναού. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 18, 19. Το βόρειο (αριστερά) και το νότιο (δεξιά) τμήμα του τέμπλου. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

τοχή του εργατικού και δραστήριου εφημέριου του ναού, π. Κωνσταντίνου Σμαλιού. Στα πλαίσια της συντήρησής του, επιζωγραφίστηκαν οι επιφάνειές του, ώστε να μοιάζει ότι είναι και αυτό μαρμάρινο.

ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Το τέμπλο (εικ. 17-19) είναι κτιστό και επενδεδυμένο από μάρμαρο, κυρίως λευκό, εκτός από ορισμένα τμήματα που έχουν φτιαχτεί από σκουρογάλανο και ερυθρό μάρμαρο. Είναι ευθύγραμμο σε διάταξη και κάθετο, τοποθετημένο πάνω σε τρίβαθμη βάση, οριοθετώντας έτσι τον χώρο του Ιερού Βήματος σε ολόκληρο το πλάτος του ναού. Αποτελείται από τρία επιμέρους τμήματα, που αντιστοιχούν από ένα σε κάθε κλίτος. Στην ουσία πρόκειται για τρία τέμπλα, τα οποία ενώνονται μεταξύ τους μέσω δύο, επίσης μαρμάρινων, χαμηλότερων προσκυνηταρίων.

Κάθε ένα από τα τρία τμήματα του τέμπλου διαθέτει μία πύλη εισόδου, με μεγαλύτερη αυτήν του κεντρικού, την Ωραία Πύλη. Καθ' ύψος χωρίζεται σε πέντε κύριες διακοσμητικές ζώνες, πάνω από την τρίβαθμη βάση του. Η κατώτερη ζώνη αποτελείται από ορθογώνιους πεσίσκους και πλατιά θωράκια, με ένθετους ορθογώνιους ταμπλάδες στο κέντρο από κόκκινο μάρμαρο της Σκύρου. Η δεύτερη ζώνη περιλαμβάνει ραδινούς ημικίονες κορινθιακού ρυθμού, από λευκό πεντελικό μάρμαρο, σκουρογάλανο μάρμαρο και κόκκινο μάρμαρο, οι οποίοι πλαισιώνουν τις 10 μεγάλες δεσποτικές εικόνες. Η τρίτη ζώνη φέρει 16 μετάλλια με μορφές Αποστόλων και στο κέντρο τον θεϊκό οφθαλμό «ος τα πάνθ' ορά». Η τέταρτη ζώνη φέρει ημικιονίσκους, τοξωτά ανοίγματα και ορθογώνια πλαίσια για την ένθεση 19 εικόνων του Δωδεκαόρτου⁵⁹,

⁵⁹ Δωδεκάορτο ονομάζονται οι δώδεκα πιο σημαντικές γιορτές της χριστιανικής Εκκλησίας που έχουν σχέση με τη ζωή του Χριστού. Το Δωδεκάορτο βρίσκεται ζωγραφισμένο στο πάνω μέρος του τέμπλου του ναού. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται οι εξής απεικονίσεις: Ευαγγελισμός, Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτισμα, Μεταμόρφωση,

αλλά και άλλες εικόνες από τη ζωή και τα θαύματα του Χριστού, τα αποκαλυπτικά γράμματα **Α** και **Ω** και 4 μεταλλίων με Προφήτες. Η πέμπτη ζώνη περιλαμβάνει τις επιστέψεις των τριών τέμπλων, οι οποίες διακοσμούνται με παράσταση της Ανάστασης στο κεντρικό, της Μεταμόρφωσης στο βόρειο και της Ανάληψης στο νότιο. Στην κορυφή και των τριών τμημάτων είναι τοποθετημένος από ένας μαρμάρινος σταυρός. Μάλιστα αυτός του κεντρικού φέρει και παράσταση Εσταυρωμένου, που πλαισιώνεται από τις μορφές της Παναγίας και του Ιωάννη.

Η Εκκλησιαστική Επιτροπή του Αγίου Νικολάου έλαβε την απόφαση να προχωρήσει στην κατασκευή τέμπλου και κωδωνοστασίου στις 9 Σεπτεμβρίου του 1913. Μάλιστα, προς εξεύρεση εσόδων αποφασίστηκε η προμήθεια 2.000 χάρτινων εικόνων του Αγίου Νικολάου για πώληση, να γίνει έκκληση προς τους Καλύμνιους του νησιού και του εξωτερικού για οικονομική ενίσχυση του ναού και η έκδοση λαχείων⁶⁰. Τέσσερις μήνες αργότερα, ακολούθησε εκ νέου έκκληση προς τους Καλύμνιους του εξωτερικού⁶¹. Μάλιστα, η Επιτροπή του ναού αποφάσισε για τους μη εύπορους δωρητές να χορηγεί τα έξοδα της ταφής τους, ενώ για τους εύπορους να παρίσταται σύσσωμη η Επιτροπή προς τιμήν στην ταφή τους και να καταθέτει στέφανο⁶². Πωλήθηκαν επίσης και οικόπεδα του ναού για τον ίδιο σκοπό⁶³.

Σχεδιαστικές προτάσεις για την κατασκευή του τέμπλου κατατέθηκαν στην αρμόδια επιτροπή του ναού από διάφορους μαρμαρογλύπτες. Στο αρχείο του ναού σώζονται δύο από αυτές, του Νικολάου Α.

Βαϊοφόρος, Ανάσταση Λαζάρου, Σταύρωση, Ανάσταση, Ανάληψη, Κοίμηση της Θεοτόκου και Πεντηκοστή.

⁶⁰ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», αριθ. πρακτικού 1 της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1913, σ. 1.

⁶¹ Ό. π., επιστολή της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1914 στη σ. 4.

⁶² Ό. π., αριθ. πρακτικού 4, της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1914, σ. 4.

⁶³ Ό. π., αριθ. πρακτικού, σ. 139.

Ρήγου (εικ. 20) και του Πέτρου Κ. Πασχαλίδη (εικ. 21). Τελικά όμως το έργο ανατέθηκε στον Νικόλαο Π. Περάκη.

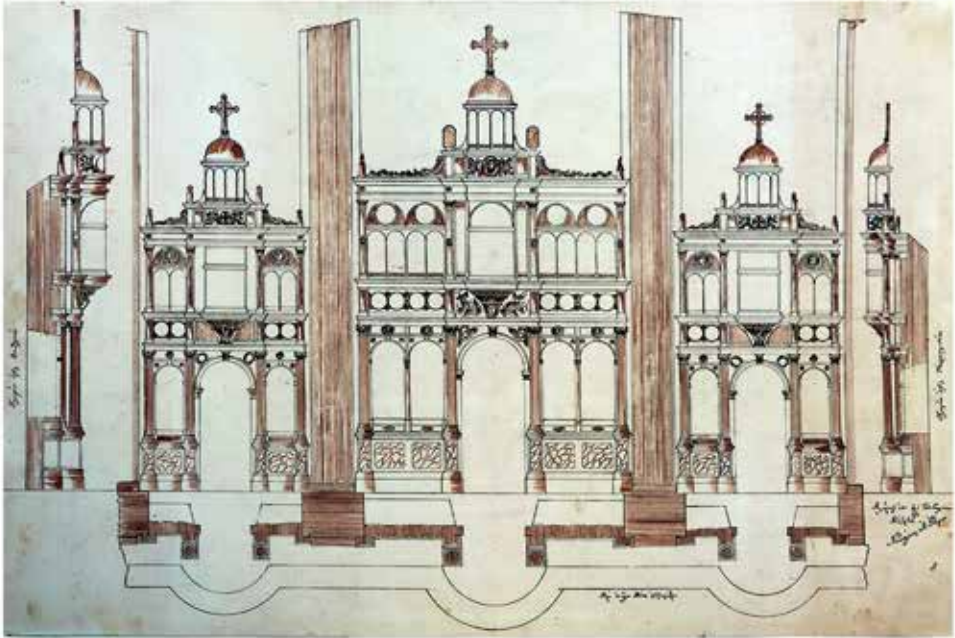
Στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Καλυμνίων είναι καταγεγραμμένο το Συμφωνητικό ανάμεσα στην Επιτροπή του Αγίου Νικολάου και τον μαρμαρογλύπτη, με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1914⁶⁴. Σύμφωνα με αυτό ο Νικόλαος Π. Περάκης, κάτοικος Σμύρνης, ανέλαβε να κατασκευάσει το τέμπλο κυρίως από λευκό πεντελικό μάρμαρο, με ορισμένα μόνο επιμέρους τμήματα από σκουρογάλανο μάρμαρο Ιταλίας και Τήνου και ερυθρό μάρμαρο Ανατολής και Σκύρου. Το κόστος ορίστηκε σε 760 χρυσές λίρες Τουρκίας, πληρωμένο σε δόσεις. Ο δε γλύπτης δεσμεύτηκε να ολοκληρώσει το έργο μέσα σε 18 μήνες και να μεταφέρει τα κομμάτια με δική του ευθύνη μέχρι το λιμάνι της Καλύμνου.

Δυστυχώς όμως το έργο τελικά καθυστέρησε πάρα πολύ, λόγω του 1^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου και των δεινών που αυτός επέφερε. Η Ιταλία, η οποία κατείχε τα Δωδεκάνησα από το 1912, συμμετείχε από τον Απρίλιο του 1915 με το πλευρό των δυνάμεων της «Αντάντ» (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία, Η.Π.Α. και Ελλάδα), ενώ η Τουρκία με τις «Κεντρικές Δυνάμεις» (Γερμανική Αυτοκρατορία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία). Λόγω οικονομικών προβλημάτων, η Επιτροπή του ναού προχώρησε στην εκποίηση οικιών⁶⁵ που είχαν δωριθεί στο ναό και στη διενέργεια εράνων⁶⁶,

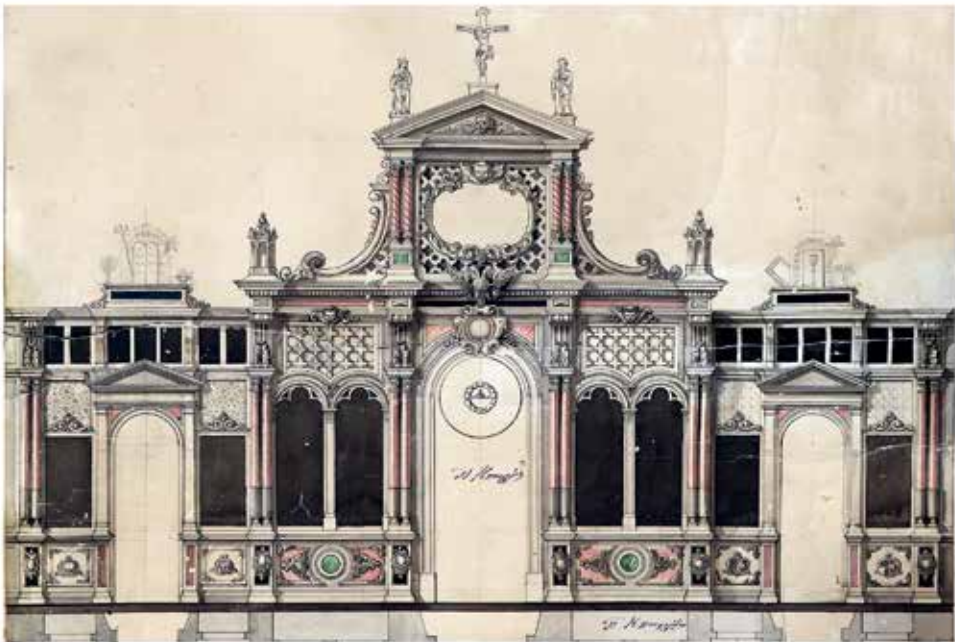
⁶⁴ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 71/2012: Βιβλίο Συμβολαιογραφικών Πράξεων (31/10/1913 – 20/12/1914), αριθ. 329/21-3-1914, σ. 74-76. Το Συμφωνητικό υπογράφηκε ενώπιον του Δημάρχου Γεωργίου Ν. Κουντούρη, αφενός από τους Επιτρόπους του ναού Μιχαήλ Θ. Ολυμπίτη πρόεδρο, Παρασκευά Σκυλλά ταμιά και τα μέλη Νικόλαο Λισγάρη, Γεώργιο Χρ. Χριστοδουλάκη, Ιορδάνη Αμπελλά, Σταύρο Βαλσαμίδα και Ανδρέα Τηλιακό και αφετέρου από τον μαρμαρογλύπτη Νικόλαο Π. Περάκη.

⁶⁵ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», αριθ. πρακτικών 6/10-3-1919, 7/4-6-1919, σ. 5.

⁶⁶ Ο. π., σ. 5-7, 42-49.

Εικ. 20. Σχέδιο - πρόταση για το τέμπλο του ναού από τον Νικόλαο Ρήγο. Αρχείο ιερού ναού Αγίου Νικολάου.

Εικ. 21. Σχέδιο - πρόταση για το τέμπλο του ναού από τον Πέτρο Πασχαλίδη. Αρχείο ιερού ναού Αγίου Νικολάου.

προκειμένου να καλύψει το μεγάλο κόστος του τέμπλου, το οποίο αποπλήρωνε σταδιακά στον γλύπτη Νικόλαο Περάκη.

Τελικά, το τέμπλο κατάφερε να φτάσει στην Κάλυμνο το 1922, δηλαδή 8 χρόνια μετά την υπογραφή του συμφωνητικού. Η μεταφορά του έγινε από τον πλοιοκτήτη Δημήτριο Θ. Κυπραίνο⁶⁷. Η τοποθέτηση και τελειοποίηση του τέμπλου ολοκληρώθηκε μέσα στο Φθινόπωρο του 1923⁶⁸. Μάλιστα, στη νότια πλευρά της Ωραιάς Πύλης υπάρχει η επιγραφή «Ν. Π. ΠΕΡΑΚΗΣ 1923». Το τελικό κόστος του τέμπλου, έπειτα από τις μακροχρόνιες καθυστερήσεις, από 760 χρυσές λίρες Τουρκίας, που είχε αρχικά συμφωνηθεί, έφτασε τις 942,50 χρυσές λίρες Τουρκίας, που αντιστοιχούσαν στα 1923 σε 5.618,50 ιταλικές λιρέττες⁶⁹.

Σύμφωνα με άλλο Συμφωνητικό, ανάμεσα στην Επιτροπή και τον Νικόλαο Περάκη, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1923, ο ίδιος γλύπτης ανέλαβε, μεταξύ άλλων και εντός προθεσμίας ενός έτους, την κατασκευή και των δύο μαρμάρινων προσκυνηταριών⁷⁰ που βρίσκονται ενσωματωμένα στο τέμπλο. Το κόστος του καθενός ήταν 50 λίρες Αγ-

⁶⁷ Στη σχετική καταγραφή του αρχείου του ναού αναφέρεται η πληρωμή 1.000 ιταλικών λιρών στον Δημ. Θ. Κυπραίνο στις 30 Σεπτεμβρίου 1922 «διά ναύλον Εικονοστασίου» (Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, Αύγουστος 1915 έως Ιούνιος 1923, σ. 156). Η μεταφορά βέβαια οπωσδήποτε έγινε πριν την πτώση του Μικρασιατικού Μετώπου και την Καταστροφή της Σμύρνης (31 Αυγούστου έως τις 4 Σεπτεμβρίου με το παλαιό ημερολόγιο) του 1922.

⁶⁸ Βλέπε επίσης: Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, Αύγουστος 1915 έως Ιούνιος 1923, σ. 115. Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», επιστολή της 18^{ης} Μαΐου 1925, σ. 6.

⁶⁹ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 122-125.

⁷⁰ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 76/2012: Βιβλίο Συμβολαιογραφικών Πράξεων (27/9-6/1923 – 30/4/1924), αριθ. 503/24-9-1923, σ. 76.

γλίας⁷¹. Από αυτά, το ένα είναι τοποθετημένο ανάμεσα στο κεντρικό και το βόρειο τμήμα του τέμπλου, ενώ το άλλο ανάμεσα στο κεντρικό και το νότιο τμήμα του, στερεωμένα επί των εκεί πεσσών στήριξης του τρούλου. Στο βόρειο προσκυνητάρι υπάρχει η εικόνα του Αγίου Σπυρίδωνα (εικ. 26), έργο του Γεωργίου Οικονόμου (1925), ενώ στο νότιο αυτή των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης (εικ. 27), έργο του Μιχαήλ Αλαχούζου (1925)⁷². Σε επιγραφή στο νότιο προσκυνητάρι αναφέρεται ότι η κατασκευή του ολοκληρώθηκε στα 1924-1925: «ΕΓΕ-ΝΕΤΟ ΤΩΙ 1924-25 ΤΗΙ ΔΑΠΑΝΗΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΑΓΑΘΟΕΡΓΩΝ». Αντίστοιχα, στο βόρειο προσκυνητάρι υπάρχει η επιγραφή: «ΔΑΠΑΝΗΙ ΓΕΩΡ. ΓΑ-ΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΥΖΥΓΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΛΕΝΗΣ», χωρίς όμως χρονολογία.

Επί του τέμπλου (συμπεριλαμβανομένων και των δύο ενσωματωμένων προσκυνηταρίων του) υπάρχουν 56 συνολικά ενσωματωμένες αγιογραφίες (30 στο κεντρικό τέμπλο, 13 στο βόρειο και στο 13 νότιο), φιλοτεχνημένες κατά τη δυτική – αναγεννησιακή τεχνοτροπία (εικ. 22-33). Στην πλειονότητά τους είναι έργα του Γεώργιου Οικονόμου, της περιόδου 1919-1927, όπως προκύπτει από τις υπάρχουσες επιγραφές στο κάτω μέρος των εικόνων και τις σχετικές καταγραφές στο αρχείο του ναού⁷³. Από τον Μιχαήλ Αλαχούζο φιλοτεχνήθηκαν οι δύο δεσποτι-

⁷¹ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 114.

⁷² Για τον Μιχαήλ Αλαχούζο (1864-1933) βλέπε σχετικά: *Καλυμνιακό Ημερολόγιο*, συλλογικός τόμος, Αθήνα 1958, σ. 47-52. Γιάννης Πατέλλης, *Η καλλιτεχνική παράδοση στην αγιογράφιση των ναών της Καλύμνου – Οι μεγάλοι Καλύμνιοι ζωγράφοι*, συλλογικός τόμος *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 550-555. Πολύμνια Θεοδωρίδου-Μαμή, *Οι Μεγάλοι Καλύμνιοι Αγιογράφοι*, στον συλλογικό τόμο *Ιστορία και Πολιτισμός της Καλύμνου, 4.000 π. Χ. – 1947 μ. Χ.*, Αθήνα 1997, σ. 193-194.

⁷³ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εισπράξεων και δαπανών, περιόδου Αυγούστου 1915 – Ιουνίου 1923», καταγραφές 1919, 1921, 1923, στις σ. 116, 117, 141, 150. Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εισπράξεων και δαπανών, περιόδου Αυγούστου 1915 – Ιουνίου 1923», καταγραφές 1919, 1921, 1923, στις σ.

Εικ. 22, 23. Οι δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας στο κεντρικό τέμπλο, έργα του Γεωργίου Οικονόμου. Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 24, 25. Οι δεσποτικές εικόνες του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Νικολάου στο κεντρικό τέμπλο, έργα του Γεωργίου Οικονόμου. Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 26, 27. Οι δεσποτικές εικόνες του Ευαγγελισμού και του Αγίου Αντωνίου στο βόρειο τέμπλο, έργα του Γεωργίου Οικονόμου. Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 28, 29. Οι δεσποτικές εικόνες του Αγίου Δημητρίου και των Τριών Ιεραρχών στο νότιο τέμπλο, έργα του Μιχαήλ Αλαχούζου. Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

κές εικόνες του νοτίου τμήματος του τέμπλου, ο Άγιος Δημήτριος του 1919 (εικ. 28) και οι Τρεις Ιεράρχες του 1924 (εικ. 29), καθώς και οι Ισαπόστολοι Κωνσταντίνος και Ελένη του 1925 (εικ. 31) στο ενδιάμεσο ενσωματωμένο προσκυνητάρι. Ο Αναστημένος Χριστός (1909) στη συρόμενη θύρα της Ωραίας Πύλης αποτελεί έργο του Τιμόθεου Κουρούνη του 1909 (εικ. 32).

Ο ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΘΡΟΝΟΣ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Ο εντυπωσιακός Αρχιερατικός Θρόνος είναι τοποθετημένος ανάμεσα στον 2^ο και τον 3^ο από Ανατολάς πεσσό της νότιας πεσσοστοιχίας (εικ. 34). Είναι εξολοκλήρου κατασκευασμένος από λευκό μάρμαρο, με εξαίρεση τη βάση του, όπου το μάρμαρο είναι ανοιχτού γκρίζου χρώματος. Είναι ιδιαίτερα ψηλός και επιβλητικός, με ανάγλυφα πλαϊνά θωράκια, τα οποία στο κάτω μέρος τους στηρίζονται σε μορφές καθιστών λεόντων και στο άνω μέρος επιστέφονται από γρύπες. Το ανώτερο τμήμα του θρόνου, το ονομαζόμενο «ταβάνι», φέρει ανάγλυφες κεφαλές αγγέλων, σταυρούς και περιστέρια. Υπεράνω αυτών βρίσκεται

116, 117, 141, 150. Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εισπράξεων και δαπανών, περιόδου Σεπτεμβρίου 1923 – Ιουνίου 1929», καταγραφές 1923, 1926, 1927, στις σ. 26, 67, 118, 121. Μάλιστα αναφέρεται ότι ορισμένες εικόνες ανέλαβαν να τις πληρώσουν οι βαρκάρηδες Σακ. Ζουλουφός, Μικές Γλυνάτσης, Ποθ. Κουσέλια, Μικές Μαυρόστομος και Σ. Τιμούρης (σ. 118).

Εικ. 30, 31. Οι δεσποτικές εικόνες του Αγίου Σπυριδώνα και των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, στο βόρειο και το νότιο αντίστοιχα προσκυνητάρι του τέμπλου, έργα του Γεωργίου Οικονόμου και του Μιχαήλ Αλαχούζου . Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

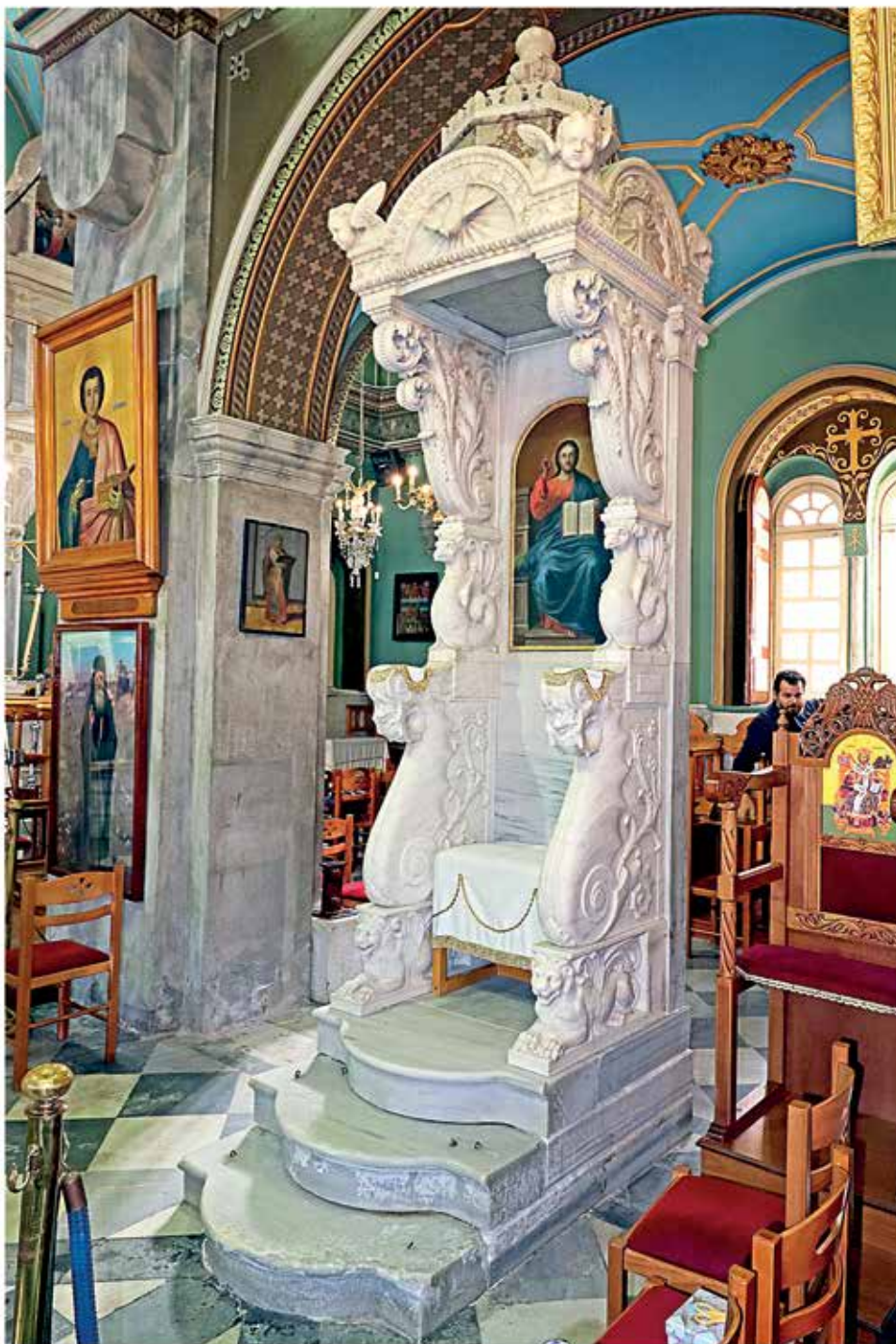
Εικ. 32. Ο Χριστός στην Ωραία Πύλη, έργο του Τιμόθεου Κουρούνη (1909).
Εικ. 33. Η Ανάσταση στην κορυφή του τέμπλου, έργο του Γεωργίου Οικονόμου.
Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

ένα οκτάγωνο τύμπανο και ο «τρούλος» ή αλλιώς «κουπές», «κουμπές», που επιστέφεται από επισκοπική μίτρα⁷⁴.

Στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Καλυμνίων είναι καταγεγραμμένο το Συμφωνητικό ανάμεσα στην Επιτροπή του Αγίου Νικολάου και τον μαρμαρογλύπτη, με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1911⁷⁵. Σύμφωνα με αυτό, ο Ιάκωβος Ρήγος (1855-1917), κάτοικος Σμύρνης, ανέλαβε να κατασκευάσει εντός έξι μηνών τον Αρχιερατικό Θρόνο και τον άμβωνα του ναού, σύμφωνα με τα σχέδια που ο ίδιος είχε παραδώσει στον Ταμία της Επιτροπής. Και τα δύο έργα ορίστηκε να είναι από πεντελικό μάρμαρο, εκτός από την κολώνα του άμβωνα και την πλάκα «επί της οποίας θα επακουμβήση ο θρόνος», τα οποία να είναι μάρμαρα από την περιοχή του Μαρμαρά, καθώς και του άνω μέρους του άμβωνα που θα φτιαχτεί από ευρωπαϊκό μάρμαρο. Το κόστος συμφωνήθηκε και για τα δύο έργα σε 150 λίρες Τουρκίας, από τις οποίες οι 25 ορίστηκε να δοθούν ως προκαταβολή, ενώ τα υπόλοιπα να πληρωθούν μετά την τοποθέτηση των έργων. Αναφέρεται επίσης στο Συμφωνητικό, ότι εάν η τελική εργασία είναι αρεστή στους Επιτρόπους, τότε να δώσουν στον γλύπτη άλλες 5 λίρες ως δώρο. Στο τέλος του εγγράφου αναγράφεται ότι τη δαπάνη ανέλαβε η Αδελφότητα των Κυριών του Αγίου Νικολάου «Η Φιλανθρωπία». Ο δε γλύπτης δεσμεύτηκε να ολοκληρώσει το έργο μέσα σε έξι μήνες και να μεταφέρει τα κομμάτια με δική του ευθύνη από τη Σμύρνη στην Κάλυμνο και να τα τοποθετήσει στο ναό.

⁷⁴ Για τη σχετική ορολογία βλέπε Αλ. Φλωράκης, *Μαρμάρου Τέχνη και Τεχνική. Ο Ιω. Φιλιππότης και το εργαστήριό του*, Αθήνα 1995, σ. 238-239.

⁷⁵ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 70/2012: Βιβλίο Συμβολαιογραφικών Πράξεων (12/4/1909 – 28/4/1912), αριθ. 2198/2-3-1911, σ. 200-201. Το Συμφωνητικό υπογράφηκε ενώπιον των Δημογερόντων Μιχαήλ Θ. Ολυμπίτη και Ιορδάνη Ε. Αμπελά, από τους Επιτρόπους του ναού Ιερόθεο Καραπιπέρη, Γεώργιο Χρ. Χριστοδουλάκη και Ιορδάνη Ε. Αμπελλά, αφενός και αφετέρου από τον μαρμαρογλύπτη Ιάκωβο Ρήγο.

Εικ. 34. Ο Αρχιερατικός Θρόνος, έργο του μαρμαρογλύπτη Ιακώβου Ρήγου (1912).
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Στη δυτική πλευρά της βάσης Θρόνου υπάρχει η επιγραφή «ΕΡΓΟΝ ΙΑΚΩΒΟΥ ΡΗΓΟΥ ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ», ενώ μία δεύτερη επιγραφή, ψηλότερα στην ίδια πλευρά, αναφέρει «ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΚΥΡΙΩΝ / ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ / ΕΝ ΚΑΛΥΜΝΩ 1912 ΑΠΡ 20». Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η κατασκευή του Θρόνου δεν άργησε, αλλά ολοκληρώθηκε μέσα στο προβλεπόμενο χρονικό διάστημα.

Στο εσωτερικό της πλάτης του Θρόνου υπάρχει η εικόνα του ένθρονου ευλογούντα Ιησού Χριστού, έργο του 1913 (εικ. 35). Πρόκειται για ανυπόγραφο έργο, η τεχνοτροπία του οποίου όμως, σε συνδυασμό με τη χρονολογία, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για δημιουργία του Γεωργίου Οικονόμου. Σύμφωνα με την επιγραφή στο κάτω μέρος της εικόνας, τη δαπάνη της πλήρωσαν οι Νικόλαος, Ελένη, Θεόφιλος και Ελπινίκη Καρ.

Ο ΑΜΒΩΝΑΣ. ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Ο άμβωνας του ναού βρίσκεται στο μέσον της βόρειας πεσσοστοιχίας, στερεωμένος επί του 3^{ου} από Ανατολάς πεσσού (εικ. 36). Είναι εξολοκλήρου κατασκευασμένος από μάρμαρο, λευκό κυρίως, εκτός από τον εξώστη, όπου έχει χρησιμοποιηθεί ερυθρό και φαιοπράσινο μάρμαρο. Το κάτω μέρος του αποτελείται από αρράβδωτο μαρμάρينو κίονα με βάση και κιονόκρανο το οποίο φέρει ανάγλυφες κεφαλές αγγέλων. Επάνω στο κιονόκρανο στηρίζεται το λεγόμενο «κοφίνι» ή «γλάστρα»⁷⁶, το οποίο αποτελείται στο κάτω μέρος από φύλλα άκανθας και στο άνω από πλαίσια με σταυρούς ανάμεσα σε κλάδους και άνθη. Το ανώτερο τμήμα του άμβωνα περιλαμβάνει τον πολυεδρικό εξώστη, στις έδρες του οποίου είναι ζωγραφισμένες οι μορφές των τεσσάρων Ευαγγελιστών (εικ. 37-40). Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η

⁷⁶ Για τη σχετική ορολογία βλέπε Αλ. Φλωράκης, *Μαρμάρου Τέχνη και Τεχνική. Ο Ιω. Φιλιππότης και το εργαστήριό του*, Αθήνα 1995, σ. 240-241.

Εικ. 35. Η εικόνα του ένθρονου ευλογούντα Ιησού Χριστού στον Αρχιερατικό Θρόνο. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 36. Ο Άμβωνας, έργο του μαρμαρογλύπτη Ιακώβου Ρήγου (1912).
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

στενή μαρμάρινη κλίμακα ανόδου με ξύλινη κουπαστή, που περιτρέχει τον πεσσό.

Στο προαναφερθέν Συμφωνητικό, ανάμεσα στην Επιτροπή του Αγίου Νικολάου και τον μαρμαρογλύπτη Ιάκωβο Ρήγο (1855-1917), με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1911, αναφέρεται ότι η κατασκευή του άμβωνα θα γίνει από πεντελικό μάρμαρο, εκτός της κολόνας, που θα είναι μάρμαρο από την περιοχή του Μαρμαρά και του ανώτερου τμήματος, όπου θα τοποθετείται το Ευαγγέλιο και θα είναι από ευρωπαϊκό μάρμαρο.

Κατά πάσα πιθανότητα η αρχική κλίμακα του άμβωνα ήταν ξύλινη. Αυτή όμως αργότερα αντικαταστάθηκε από μαρμάρινη κλίμακα. Από ένα άλλο Συμφωνητικό στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Καλυμνίων, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1923, πληροφορούμαστε ότι η κατασκευή της κλίμακας του άμβωνα από μάρμαρο Τήνου, ανατέθηκε στον Νικόλαο Περάκη στις 24 Σεπτεμβρίου του 1923⁷⁷, για το ποσόν των 28 λιρών Αγγλίας⁷⁸.

Οι μορφές των τεσσάρων Ευαγγελιστών (Μάρκος, Λουκάς, Ματθαίος και Ιωάννης) είναι φιλοτεχνημένες κατά την αναγεννησιακή τεχνοτροπία (εικ. 37-40). Πρόκειται για έργα του ζωγράφου Γεωργίου Οικονόμου, του έτους 1927. Σύμφωνα με τις επιγραφές στο κάτω μέρος τους, τη δαπάνη της φιλοτέχνησής τους πλήρωσαν τα αδέρφια Θεόφιλος, Μιχαήλ και Ιωάννης, γιοι του Νικολάου Λισγάρη.

⁷⁷ Τοπική Αρχαιακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων, τόμος 76/2012: Βιβλίο Συμβολαιογραφικών Πράξεων (27/9-6/1923 – 30/4/1924), Συμφωνητικό αριθ. 503/24-9-1923, σ. 77.

⁷⁸ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 114, 116.

Εικ. 37-40. Οι μορφές των τεσσάρων Ευαγγελιστών στο άνω τμήμα του άμβωνα. Έργα του Γεωργίου Οικονόμου στα 1927. Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

ΤΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΑ

Πλησίον των παγκαρίων στο δυτικό τμήμα του ναού, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του πρώτου από Δυσμάς πεσσού κάθε πεσσοστοιχίας, βρίσκονται από ένα ψηλό μαρμάρινο προσκυνητάρι. Και τα δύο είναι πανομοιότυπα (εικ. 41). Επί της πρόσοψης, στο μέσον του ύψους τους και ανάμεσα σε δύο ημικιονίσκους, είναι τοποθετημένες από μία εικόνα του Αγίου Νικολάου. Αυτή μάλιστα του νοτίου προσκυνηταριού είναι έργο του ζωγράφου Θέμελη Διονυσίου, του έτους 1925 (εικ. 42). Στο ανώτερο τμήμα τους τα προσκυνητάρια φέρουν οριζόντια επίστεψη κορνίζας και επ' αυτής ανάγλυφη διακόσμηση από φύλλα άκανθας, ανθεμωτά ακρωτήρια και σταυρό, τοποθετημένο πάνω σε ανθέμιο.

Τα δύο προσκυνητάρια αποτελούν έργα του Νικολάου Περάκη. Μάλιστα, στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Καλυμνίων είναι καταγεγραμμένο το Συμφωνητικό ανάμεσα στην Επιτροπή του Αγίου Νικολάου και τον μαρμαρογλύπτη, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου του 1923. Σύμφωνα με αυτό, ο γλύπτης ανέλαβε –μεταξύ άλλων– την κατασκευή των δύο προσκυνηταρίων των παγκαρίων από λευκό μάρμαρο Τήνου και σκούρο γκρίζο στους ημικιονίσκους του⁷⁹. Το κόστος του καθενός ήταν 50 λίρες Αγγλίας⁸⁰.

Το βόρειο προσκυνητάρι είναι αφιέρωμα του Νικολάου Λισγάρη και της συζύγου του Αρτεμισίας στα 1925, σύμφωνα με την υπάρχουσα επιγραφή, ενώ το νότιο της Αδελφότητας των Κυριών στα 1924-25, σύμφωνα με την επιγραφή του.

⁷⁹ Ο. π., σ. 76.

⁸⁰ Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», σ. 114.

ΤΟ ΑΡΤΟΦΟΡΙΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Έμπροσθεν της Ωραίας Πύλης του τέμπλου, επάνω σε ειδική μαρμάρινη βάση, είναι τοποθετημένο το περίτεχνο ναϊσκόμορφο Αρτοφόριο⁸¹ του ναού (εικ. 43). Είναι κατασκευασμένο από λευκό και γκρίζο φλεβωτό μάρμαρο. Αποτελεί και αυτό δημιουργία του γλύπτη Νικολάου Περάκη στα 1925⁸². Στις τέσσερις έδρες του κεντρικού τμήματος του Αρτοφορίου απεικονίζονται ζωγραφικά ο Χριστός και οι τρεις Ιεράρχες, Βασίλειος, Γρηγόριος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Όπως μαρτυρεί η τεχνοτροπία τους, αποτελούν έργα του Γεωργίου Οικονόμου. Το κόστος κατασκευής του κάλυψαν ο Νικόλαος Λισγάρης και η σύζυγός του Αρτεμισία, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή. Το Αρτοφόριο λειτουργεί πλέον ως λειψανοθήκη, όπου φυλάσσεται ιερό λείψανο από τον αριστερό βραχίονα του Αγίου Νικολάου, το οποίο δωρίθηκε στο ναό στις 13 Μαΐου 2003 από τον Επίσκοπο Ρίμιμι Mariano De Nicolo, κατόπιν παρακλήσεως του τότε Μητροπολίτη Καλύμνου κ.κ. Νεκταρίου.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΝΑΟΥ

Οι εσωτερικές επιφάνειες των θόλων, τα εσωρράχια των τόξων, τα στηθαία – παραπέτα του υπερώου και οι κορνίζες φέρουν ανάγλυφα γύψινα και γραπτά διακοσμητικά σχέδια, έργα της δεκαετίας του 1950. Πλήθος από αναρτημένους ζωγραφικούς πίνακες δυτικής – αναγεννησιακής τεχνοτροπίας, έργα Καλυμνίων ζωγράφων, καθώς και φορητές εικόνες διαφόρων τεχνοτροπιών, καλλιτεχνών και χρονολογιών κοσμούν το κάτω μέρος των κλιτών του ναού.

⁸¹ Το Αρτοφόριο αποτελεί λειτουργικό σκεύος υπό μορφή πολυτελούς κυτίου, το οποίο είναι τοποθετημένο επί της Αγίας Τράπεζας. Σε αυτό φυλάσσεται ο καθγιασμένος από τη Μεγάλη Πέμπτη Άρτος, εμποτισμένος με το τίμιο αίμα του Κυρίου, για τη μετάληψη των ασθενών και ετοιμοθάντων πιστών.

⁸² Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου: «Κώδικας εσόδων – εξόδων, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 έως 6^{ης} Δεκεμβρίου 1925», επιστολή της 18^{ης} Μαΐου 1925, σ. 5-6.

Εικ. 41. Το βόρειο προσκυνητάρι (1925) πλησίον του παγκαρίου του ναού.
Εικ. 42. Η εικόνα του Αγίου Νικολάου (1925) στο νότιο προσκυνητάριο.
Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 43. Το μαρμάρινο Αρτοφόριο - Λειψανοθήκη μπροστά από το τέμπλο.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Στην κορυφή του τρούλου παριστάνεται ο Παντοκράτορας ως Παλαιός των Ημερών (εικ. 44, 45), ενώ στα τέσσερα λοφία οι τέσσερις Ευαγγελιστές, έργα –όπως αναφέρθηκε παραπάνω– του ζωγράφου Γεωργίου Οικονόμου στα 1901-1902 (εικ. 46-49). Το τύμπανο του τρούλου φέρει περιμετρικά γραπτές ζώνες με αστραγαλωτά κυμάτια.

Τον θόλο του κεντρικού κλίτους κοσμούν γύψινα κυκλικά πλαίσια με γραπτούς σταυρούς σε αυτά του κέντρου, ενώ τον θόλο του εγκάρσιου κλίτους γύψινα πλαίσια με ανάγλυφα άνθη. Τα εσωρράχια των τόξων της στέγης φέρουν γραπτή απομίμηση μαρμάρινης επένδυσης και ορθογώνια πλαίσια με διπλά ανθέμια. Πλατιά ταινία με ανθέμια και φυτικούς σταυρούς περιτρέχει το κεντρικό και το εγκάρσιο κλίτος, στο ύψος του δαπέδου του υπερώου. Τα εσωρράχια των τόξων των πεσοστοιχιών και των παραθύρων είναι διακοσμημένα με γραπτούς σταυρούς, πλοχμούς και σχηματοποιημένα άνθη σε ζώνες. Υπεράνω, στα μέτωπα των τόξων, υπάρχει γραπτή πλατιά ταινία με ανθέμια και σταυρούς, η οποία περιτρέχει το ναό στο κεντρικό και το εγκάρσιο κλίτος (εικ. 50). Τα διακοσμητικά αυτά σχέδια φιλοτεχνήθηκαν από τον διακοσμητή Ηλία Τρίγκα τη δεκαετία του 1950, στα πλαίσια των εργασιών ανακαίνισης του ναού.

Στη νότια και τη βόρεια πλευρά του εγκάρσιου κλίτους υπάρχει από ένας μεγάλος πίνακας με τον Χριστό ενώπιον του Πιλάτου και τη Σταύρωση του Χριστού αντίστοιχα, έργα του Γεωργίου Οικονόμου. Επί της βόρειας, νότιας και δυτικής πλευράς του ιδίου κλίτους υπάρχουν περιμετρικά αναρτημένες εικόνες με την Εις Άδου Κάθοδο, τον Άγιο Νεκτάριο, τον Άγιο Σάββα, τον Επιτάφιο Θρήνο, τον Άγιο Νικόλαο σε δύο εικόνες, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ, την Ύψωση του Τιμίου Σταυρού και τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.

Διάφορες επίσης φορητές εικόνες είναι αναρτημένες τόσο στο κεντρικό όσο και στα πλευρικά κλίτη του ναού. Αναφέρουμε ενδεικτικά, στο νότιο τοίχο του νοτίου κλίτους τον Χριστό διδάσκοντα τα πλήθη,

Εικ. 44. Ο Παλαιός των Ημερών στον τρούλο και οι τέσσερις Ευαγγελιστές, έργα του Γεωργίου Οικονόμου (1901-1902). Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 45. Ο Παλαιός των Ημερών στον τρούλο. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 46. Ο Ευαγγελιστής Μάρκος στο βορειοδυτικό σφαιρικό τρίγωνο του τρούλου. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 47. Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος στο βορειοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο του τρούλου. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 48. Ευαγγελιστής Ιωάννης στο νοτιοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο του τρούλου.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 49. Ο Ευαγγελιστής Λουκάς στο νοτιοδυτικό σφαιρικό τρίγωνο του τρούλου.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

μέσα από πλοιάριο, έργο του Γεωργίου Οικονόμου (εικ. 51), ενώ απέναντι στον βόρειο τοίχο του βορείου κλίτους το θαύμα του Χριστού με τους ψαράδες στη λίμνη της Γαλιλαίας, έργο του Μιχαήλ Αλαχούζου του έτους 1915 (εικ. 52). Επίσης, τον εξαιρετικό πίνακα του Χριστού με τη Μετανοούσα Μοιχαλίδα (εικ. 53) στη νότια πλευρά του κεντρικού κλίτους, δύο πίνακες του Αγίου Νικολάου στη βόρεια αντίστοιχα πλευρά και δύο μεταβυζαντινές εικόνες, της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου «Ρόδον το Αμάραντο» του 1801 (εικ. 54) και του Αγίου Νικολάου του 1803 (εικ. 55)⁸³.

Στις εσωτερικές επιφάνειες του Ιερού Βήματος υπάρχει τοιχογραφικός διάκοσμος βυζαντινής τεχνοτροπίας (εικ. 56), έργο του έτους 1990, του αγιογράφου Ζαχαρία Καραφέργια και του μαθητή του Ελευθερίου Κούτπα. Στην κεντρική κόγχη και από κάτω προς τα πάνω εικονίζονται, η Φιλοξενία του Αβραάμ, συλλειτουργούντες Ιεράρχες και η Πλατυτέρα. Στο μέτωπο της κόγχης παριστάνονται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Αγία Άννα με τον Ιωακείμ και το Άγιο Μανδήλιο. Ψηλότερα υπάρχει μεγάλος πίνακας ελαιογραφίας σε καμβά με τον Μυστικό Δείπνο, δυτικής – αναγεννησιακής τεχνοτροπίας. Εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης του Ιερού Βήματος υπάρχουν βυζαντινότροπες τοιχογραφίες, οι οποίες παριστάνουν την Πεντηκοστή και τους Αγίους Ιάκωβο, Σπυρίδωνα και Ανδρέα στη νότια πλευρά και Ανάσταση, Άγιο Σάββα, Νικόλαο και Νεκτάριο στη βόρεια.

⁸³ Η εικόνα αυτή αποτελεί έργο του Δημητρίου του Κρητός, ο οποίος φιλοτέχνησε σχεδόν όλες τις εικόνες του τέμπλου της Παναγίας Κεχαριτωμένης στη Χώρα στα τέλη του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα, καθώς και την εικόνα της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, του έτους 1791, με την επωνυμία «Η Αμόλυντος» από το εκκλησάκι της Παναγίας στο Κάστρο της Χρυσοχεριάς, η οποία φυλάσσεται πλέον στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου. Πιθανότατα και η εικόνα της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου «Ρόδον το Αμάραντο» του 1801 είναι δικό του έργο.

Εικ. 51. Ο Χριστός διδάσκων από πλοιαρίου, έργο του Γεωργίου Οικονόμου. Πίνακας στη νότια πλευρά του ναού. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 52. Το θαύμα του Χριστού με τους ψαράδες στη λίμνη της Γαλιλαίας, έργο του Μιχαήλ Αλαχούζου του έτους 1915. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 53. Ο Χριστός με τη Μετανοούσα Μοιχαλίδα, έργο του Γεωργίου Οικονόμου, στη νότια πλευρά του κεντρικού κλίτους του ναού. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 54. Εικόνα της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, αντυπόγραφο έργο του 1801.
Εικ. 55. Εικόνα του Αγίου Νικολάου, έργο του Δημητρίου του Κρητός (1803).
Φωτογραφίες Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 56. Το Ιερό Βήμα με τις βυζαντινότροπες τοιχογραφίες, έργα του 1990. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

ΤΑΦΟΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εκατέρωθεν του ναού, στη βόρεια και νότια πλευρά του, βρίσκονται οι μαρμάρيني τάφοι του Εμμανουήλ Θ. Βουβάλη (εικ. 57, 59) και του Χριστόδουλου Γ. Χριστοδουλάκη (εικ. 58, 60), οι οποίοι διετέλεσαν μέλη της Επιτροπής του ναού και βοήθησαν καθοριστικά στην ανέγερσή του. Ήταν μάλιστα και συγγενείς μεταξύ τους, καθώς ο Εμμανουήλ Βουβάλης είχε παντρευτεί την αδελφή του Χριστόδουλου Χριστοδουλάκη.

Ο Εμμανουήλ Βουβάλης (1820-1896)⁸⁴ ήταν Καλύμνιος έμπορος σφουγγαριών. Υπηρέτησε τον τόπο του από διάφορες θέσεις, όπως Εκλογέας του Δημογεροντιακού Συμβουλίου, Δημοτικός Σύμβουλος, Δημογεροντιακός Πάρεδρος, Διοικητικός και Δικαστικός Πάρεδρος, μέλος της Εφορείας των Σχολών και μέλος του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου. Χρημάτισε επίσης Ταμίας του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του ενοριακού ναού του Αγίου Νικολάου. Λόγω της συνεισφοράς του στην οικοδόμηση του ναού, τάφηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά του. Ο Εμμανουήλ Βουβάλης ήταν παντρεμένος με τη Μαρία Χριστοδουλάκη, κόρη του Γεωργίου Χριστοδουλάκη από την Ιεράπετρα της Κρήτης. Μαζί απέκτησαν έξι συνολικά τέκνα, έναν γιο και πέντε κόρες. Κόρες του ήταν η Ελένη, η Θεοδοσία, η Άννα, η Καλλιόπη και η Αθηνά. Ο μοναχογιός του ήταν ο Νικόλαος Βουβάλης, μεγαλέμπορος και Μέγας Ευεργέτης της Καλύμνου, ο οποίος παντρεύτηκε την Αικατερίνη Πελεκάνου.

⁸⁴ Οι πληροφορίες προέρχονται από: Την Τοπική Αρχαική Συλλογή του Δήμου Καλυμνίων. Το Αρχείο του ενοριακού ναού του Αγίου Νικολάου. Το βιβλίο του Γιάννη Ζερβού, *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα 1961, σ. 93. Το βιβλίο του Επισκόπου Μιλητουπόλεως Τιμόθεου Κατσίγιαννη, *The Greek Community of London*, London 1993, σ. 644-646.

Ο Χριστόδουλος Χριστοδουλάκης (1853-1897)⁸⁵ ήταν γιος του Γεωργίου Χριστοδουλάκη, ο οποίος καταγόταν από την Ιεράπετρα της Κρήτης. Αδέλφια του ήταν ο Νομικός, ο Δημήτριος και η Μαρία, σύζυγος του Εμμανουήλ Βουβάλη. Ήταν παντρεμένος με την Ευφημία Καραντώνη και μαζί απέκτησαν πέντε συνολικά παιδιά, τον Γεώργιο, τον 1^ο και 2^ο Νικόλαο, τον Ιωάννη και τον Συμεών. Ασχολήθηκε με το εμπόριο και κυρίως το σπογγεμπόριο. Διετέλεσε Δημοτικός Σύμβουλος, Ταμίας του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου και μέλος της Εκκλησιαστικής Επιτροπής του Αγίου Νικολάου. Λόγω της μεγάλης οικονομικής συνεισφοράς του στην οικοδόμηση του ιερού ναού του Αγίου Νικολάου στην Πόθια, τάφηκε στο προαύλιο του ναού. Σύμφωνα με τις επιγραφές επί της καλυπτήριας πλάκας του τάφου, εκτός του Χριστόδουλου Χριστοδουλάκη, ο τάφος φιλοξενεί τον πατέρα του Γεώργιο, τον αδελφό του Δημήτριο και τους γιους του Συμεών, Νικόλαο και Ιωάννη.

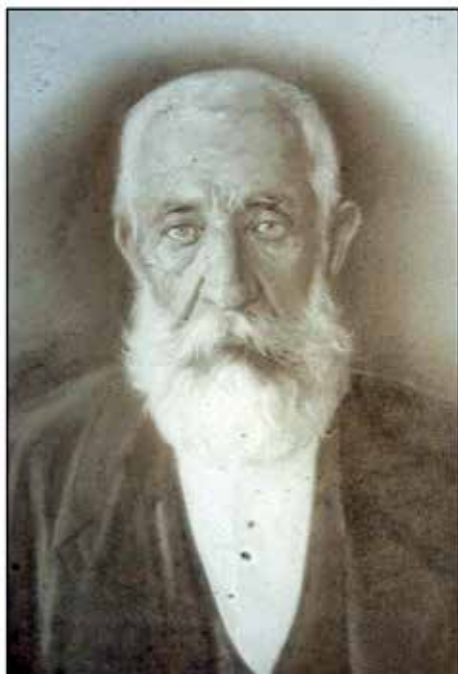
⁸⁵ Οι πληροφορίες προέρχονται από την Τοπική Αρχαιακή Συλλογή του Δήμου Καλυμνίων, το Αρχείο του ενοριακού ναού του Αγίου Νικολάου και από την εγγονή του κ. Καλλιόπη Γ. Χριστοδουλάκη.

Εικ. 57. Ο τάφος του Εμμανουήλ Βουβάλη στη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού.
Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 58. Ο τάφος του Χριστόδουλου Χριστοδουλάκη στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού. Φωτογραφία Μιχαήλ Κουτελλάς.

Εικ. 59, 60. Εμμανουήλ Θ. Βουβάλης (1820-1896) και Χριστόδουλος Γ. Χριστοδουλάκης (1853-1897).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Καλύμνου, Λέρου και Αστυπαλαίας

Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου

Αρχείο Καλλιόπης Γ. Χριστοδουλάκη

Τοπική Αρχειακή Συλλογή Δήμου Καλυμνίων

Αγγελούδη-Ζαρκάδα Σαπφώ, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών εκκλησιών της Θάσου Ιστορική, κοινωνική και κατασκευαστική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή αναρτημένη στο Διαδίκτυο, Καβάλα 2011.

Θεοδωρίδου-Μαμή Πολύμνια, *Οι Μεγάλοι Καλύμνιοι Αγιογράφοι*, στον συλλογικό τόμο *Ιστορία και Πολιτισμός της Καλύμνου, 4.000 π. Χ. – 1947 μ. Χ.*, Αθήνα 1997, σ. 187-197.

Καλυμνιακό Ημερολόγιο, συλλογικός τόμος, επιμέλεια έκδοσης Θεόφιλος Καβάσιλας, Αθήνα 1958.

Λουϊζίδης Αριστ., *Ο ιερός ναός του Αγίου Νικολάου Ερμουπόλεως Σύρου*, Ερμούπολη 1999.

Μαλκίδης Φάνης, *Ο κοινοτισμός και η Κάλυμνος*, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), σ. 37-56.

Νικολαΐδης Δημήτριος, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Συλλογή των εν ενεργεία νόμων, κανονισμών, διαταγμάτων και οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1869.

Πατέλλης Γιάννης, *Η καλλιτεχνική παράδοση στην αγιογράφιση των ναών της Καλύμνου – Οι μεγάλοι Καλύμνιοι ζωγράφοι*, συλλογικός τόμος *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 535-560.

Πατέλλης Γιάννης, Ο θεσμός της Δημογεροντίας στα Δωδεκάνησα. Το παράδειγμα της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), σ. 57-65.

Φλωράκης Αλ., *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1993.

Φλωράκης Αλ., *Μαρμάρου Τέχνη και Τεχνική. Ο Ιω. Φιλιππότης και το εργαστήριό του*, Αθήνα 1995.

Χαλκιδιού-Σκυλλά Φανερωμένη, *Ή σφουγγάρι ή τομάρι. Η ζωή των σφουγγαράδων της Καλύμνου μέσα από αληθινές μαρτυρίες*, Κάλυμνος 2009.

Χειλάς Γιάννης, *Το έπος των σφουγγαράδων της Καλύμνου*, Αθήνα 2002.

Catsiyannis Timotheos, *The Greek Community of London*, London 1993.

Inalcik H., Application of the Tanzimat and its Social Effects, *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), σ. 97-127.

Koksal Y., Imperial center and local groups: Tanzimat reforms in the provinces of Edirne and Ankara, *New Perspectives on Turkey* 27 (2002), σ. 107-138.

Mehrdad Kia, *The Ottoman Empire*, Greenwood Press 2008, σ.115-116.

ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΥ

1. Σκαρδάσης Μ., Τα Καλύμνικα, Αθήνα 1979.
2. Κουκούλης Γ., Η Κάλυμνα της Ιστορίας, Ελληνιστικοί και Ρωμαϊκοί Χρόνοι, Αθήνα 1980, (ακολούθησε επανέκδοση το 1982).
3. Κουκούλης Γ., Η Κάλυμνα των Επιγραφών, Αθήνα 1980.
4. Πουγούνιας Γ., Καλύμνιοι Ιεράρχες, Αθήνα 1981.
5. Μέλας Ν., Θυμαρίσιο Άρωμα, Αθήνα 1981.
6. Δράκος Ν., Στην Κάλυμνο προχτές και αντιπροχτές, Αθήνα 1982.
7. Δράκος Ν., Για το γλωσσικό ιδίωμα της Κάλυμνος, Αθήνα 1982, (ακολούθησε επανέκδοση το 1983).
8. Καπελλά Θ., Πρόσωπα και πράγματα στη ζωή της Καλύμνου, Αθήνα 1987.
9. Δράκος Ν., Κάλυμνος Φουρτούνας σωρό – Μπουνάτσες αργά και που, Αθήνα 1987.
10. Χατζηθεοδώρου Γ., Τραγούδια και σκοποί στην Κάλυμνο, Αθήνα 1987.
11. Κουκούλης Γ., Ηρώνα Μίμοι, Αθήνα 1990.
12. π. Χαραμαντάς Γ., Καλυμνιακή Βιβλιοπαρουσίαση και εργογραφία από το 1861 μέχρι σήμερα, Αθήνα 1992.
13. Καπελλά Θ., - Ζαΐρη Μ., Παραμύθια και παραδόσεις από την Κάλυμνο, Αθήνα 1993 (ακολούθησε επανέκδοση το 2003).
14. Καπελλά Θ., Ιστορικές μνήμες Καλύμνου, Αθήνα 1998.
15. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» 20 χρόνια από την 3^η Επαναστάσή του, 1978-1998.
16. Ζαΐρη Μ., Μικρές Ιστορίες, Αθήνα 1999.
17. «Ο Κανονισμός της Δημογεροντίας της Νήσου Καλύμνου, 1894», Αθήνα 2000.
18. π. Χαραμαντάς Γ., Η Καλυμνιακή λογοτεχνία από τις αρχές μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, Αθήνα 2000.
19. Παντελής Ηλία Καμπούρης, Από την παλιά Κάλυμνο, Κάλυμνος 2010.
20. Μιχάλης Ευστ. Σκανδαλίδης, Λεξικό του ιδιώματος της Καλύμνου, Κάλυμνος 2013.
21. Γιάννης Θ. Πατέλλης, Η Υγεία στην Κάλυμνο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι την Απελευθέρωση, Κάλυμνος 2016.
22. Γιάννης Θ. Πατέλλης, Συγκοινωνίες και Επικοινωνίες στην Κάλυμνο του χθες, Κάλυμνος 2020.
23. Δανιήλ Αντ. Ζερβός, Το Ημερολόγιο ενός παπά. Κατάστιχο – Ημερολόγιον του Παπά Χατζή Νικόλα Καλαβρού (1770-1857), Κάλυμνος 2020.
24. Παναγιώτης Γιαμαίος, Η Κάλυμνος στην Επανάσταση του 1821, Κάλυμνος 2021.
25. Μιχαήλ Ι. Κουτελλάς, Ο Ιερός Ενοριακός Ναός του Αγίου Νικολάου πολιούχου της Καλύμνου, Κάλυμνος 2022.

